

Dr Isak EŠKENAZI

DOŽIVLJAJI ZA VREME NACIZMA

ODAVNO se nosim mišlju da stavim na hartiju svoje sećanje na doživljaje iz teške 1941. godine. Smatrao sam to kao svoju dužnost pošto sam od svoje rane mladosti uzimao živog učešća u jevrejskom životu, a 1941. godine mi je bilo suđeno da budem svedok stradanja beogradskih Jevreja i da budem jedan od retkih preživelih, koji je bio do samog kraja u onom paklu, i u mogućnosti da vidim stvari koje su malo njih mogli videti i da u svakodnevnom dodiru sa okupatorima imam prilike da se suočim sa nacističkim zverima.

Vidim da u poslednje vreme izlaze spisi sa sličnom sadržinom te smatram da je potrebno, radi tačnije ilustracije onog doba, da svako ko je bio u položaju da nešto vidi, dade svoj prilog i tako dopuni sliku.

Svako treba da doprinese da se ureže što dublje u istoriju ovo doba iz dvadesetog veka, doba radija, televizije, atomske bombe, kao i drugih čuda, kada su počinjena tolika kolektivna zverstva od strane jednog naroda koji pretenduje da bude jedan od najkulturnijih a koji je kolektivno podlegao jednom manijaku. Počinjena zverstva prevazilaze sva slična zverstva poznata u istoriji, kao što su zverstva Neronova, španska inkvizicija, ruski pogromi, razne revolucije itd. Treba svim budućim pokolenjima ukazati na ovu posve patološku pojavu, kako bi se u budućnosti uspešnije borili preventivnim sredstvima protiv takve bolesti.

Ne pretendujem da dam sasvim iscrpnu sliku onog stanja, već naprotiv, ograničavam se strogo na ono što pozitivno znam i što sam lično doživeo.

Trudim se da dam opštu sliku, to jest da opišem život kako smo ga tada svi preživeli, ali osim toga u izvesnim odeljcima sam se više zadržao na svojoj ličnosti kao i na doživljajima svoje porodice. Smatram da i to može biti od opšteg interesa, jer je dramatski doživljaj, moj i moje porodice, sličan doživljaju mnogih drugih porodica te se i na taj način ilustruje ondašnji život.

Na kraju želim ovom prilikom da izrazim zahvalnost gospođi Paulini, udovi dr Davida Albale, koja me je bodrila da ovaj moj skroman prilog što pre stavim na hartiju.

PRELUDIJUM drugog svetskog rata bio je počeo sa Hitlerovim pučom kada je praznim puškama zauzeo Rur, potom okupacijom Austrije a zatim i Čehoslovačke. Sve je išlo planski utoliko pre što su prilike u svetu bile povoljne za takve poduhvate. A diktatori su utoliko više prepotentniji, drskiji i bezobzirniji ukoliko im planovi bolje uspevaju. A Hitler je utoliko bio drskiji što je verovao u svoju »sretnu

zvezdu« koju su mu stalno tumačili astrolozi, bez kojih on nije ništa preduzimaao. Iskoristio je i skupio sa sviju strana reakcionarne i paklene metode, kako klasične tako i moderne: poslužio se učenjem jezuita, metodama španske inkvizicije, Machiavellija, fašista, kao i drugih terorista, reakcionara i diktatora uz tevtonsku megalomaniju, i tome dodao i svoju ličnu notu antisemitizma, koja je potpuno harmonirala sa većinom nemačkog naroda i od svega toga napravio montažu: nacionalsocijalizam.

Urođeni antisemitizam tog degenerika (po John Guenteru »Inside Europe«, otac mu je bio notorni alkoholičar, od čega je i umro) potenciran je osobito posle njegove propale nade da ga prime za pitomca u slikarsku školu u Beču. Bio je uobrazio da je veliki slikarski talenat, ali komisija te škole to nije našla, te ga je odbila, pa je posle toga morao teško da radi na građevinama, kako sam piše u svojoj knjizi »Mein Kampf«. On veli dalje, u toj knjizi, da su tada u Beču Jevreji ovladali na svim poljima: u muzici, slikarstvu, drami, itd., samo je prečutao da su u toj komisiji koja ga je odbila bili Jevreji. Dalje, on veli u toj knjizi, da su socijalisti (koji su mahom bili Jevreji) navalili na njega da saraduje sa njima, što je on i pokušao, ali ih je brzo napustio pošto se uverio da su nekorektni. On je, veli, omrznuo Jevreje zbog socijalista.

Došavši tako do prvih uspeha, napravio je čitav plan za osvajanje Evrope i drugih kontinenata. Izvesne detalje tog dalekosežnog plana morali su i drugi znati: njegovi važniji i manje važni saradnici, te će biti od interesa pomenuti jedan događaj kojim je meni dat mig da se i nama u Jugoslaviji nešto sprema. Na žalost, mi smo bili vrlo uobraženi u našu stabilnost i bezbednost pa nismo te opomene primali k srcu. Emigranti koji su stizali u Jugoslaviju često su nam govorili da će nacisti i do nas doći, ali mi smo to odbijali sa bagatelisanjem.

Avgusta 1939. godine budem pozvat kod jedne teške bolesnice, strankinje. Bolesnica se razbolela na putu iz Carigrada kroz Sofiju i Beograd za Berlin, gde je stanovala. Rodom je Talijanka, a udata za Nemca, direktora jedne velike fabrike hartije u Berlinu sa 1500 radnika. Ja sam je lečio sve do ozdravljenja u sanatorijumu »Vračar«. Nemačka je napala Poljsku 1. septembra, kada se bolesnica još nalazila u Beogradu. Po ozdravljenju rastali smo se vrlo srdačno i ostali u korespondenciji, tim pre što me umolila da primam pisma njene kćerke iz Londona, koja je sa mužem Jevrejinom morala da emigrira u Englesku. I tako sam ja primao kćerkina pisma i siao majci izveštaje u Berlin, pošto su tada saveznici bili već u ratu sa Nemačkom.

Za Novu 1941. godinu pisala mi je ona poduže pismo, a između ostalog: »Mnogo mi je žao za Vas i Vašu porodicu.«

Nikakav drugi razlog nije postojao za to žaljenje već jedino politička situacija i ono što je ona znala da će nastati.

Smatram da je njen muž kao predstavnik jedne velike fabrike morao biti upućen u planove koji su pripremani za Balkan (i bez obzira na 27. mart koji je tek imao da dođe!). To je trebalo da bude jedna prijateljska opomena učinjena vrlo diskretno, na koju se mi ni osvrnuli nismo, premda mi nije ostala nezapažena.

I tako je došao 27. mart 1941. godine, koji je, kao što smo videli, služio Hitleru kao razlog da onako mučki i besomučno napadne jednu državu kojoj nije bilo do ratovanja.

Ali pošto je u njegovom planu već bio predviđen Balkan kao strateški teren, ne — kao što neki tvrde — radi osiguranja pozadine za buduće operacije prema Rusiji, već za dobre baze i za dalje osvajanje Srednjeg Istoka. Dokaz: operacije u Africi (stara parola: Der Drang nach Osten) Bagdadska železnica. Dvadeset i sedmi mart je dobro došao nacistima i zbog toga da mogu pred celim svetom da opravdaju svoj zločinački način ratovanja, a koji im je bio potreban da bi uterao strah u kosti buntovnim Srbima, kao i celom svetu.

Dvadeset i sedmi mart je Hitleru poslužio kao povod za mučki napad isto onako kao što je sarajevski atentat služio Franji Josifu, odnosno caru Viljemu, da započne I svetski rat. Oni su bili spremni za takav rat, te im je trebao zgodan povod. Sigurno je da ne bi vodili rat da nisu bili spremni, tim pre što im nije bio nametnut, već su ga oni nametnuli.

Ja sam bio mobilisan 1. aprila 1941. godine te sam otišao na svoju dužnost za upravnika Vojne bolnice u Valjevu.

Ne ulazi u delokrug ovog našeg izlaganja stanje koje je nastalo posle Hitlerovog napada, što bi, sa druge tačke gledišta, bilo više interesantno. Ali se mora pomenuti, da smo mi svi, koji smo bili udaljeni iz Beograda, osetili odmah prvih dana posle bombardovanja Beograda kolika je pometnja i rasulo nastalo u celoj zemlji.

Ja ću se stoga zadržati u najkraćim potezima na događajima koji su se odigrali u mojoj neposrednoj okolini.

I tako 1. aprila 1941. godine primih civilnu bolnicu u Valjevu, s tim da je pripremio za prijem ranjenika. 6. aprila počinje mučki napad na Beograd. Ja sam tada već počeo da primam ranjenike. Ali znajući da mi se cela porodica nalazi u Beogradu pod najtežim okolnostima, nisam imao mira već sam gledao na svaki način da je dovedem k sebi. Radi toga sam poslao jednog rođaka sa automobilom da pokuša prebacivanje, ali isti nije mogao uspeti iz prostog razloga što je tada svaka naoružana i uinformisana osoba mogla zaustaviti kola terana civilnim licem i prosto ih rekvirirati, što se tom mom rođaku i desilo.

Usled takve situacije rešim da lično odem do Beograda, ali su za to bile dve teškoće: prvo, ne smem bolnicu da napuštam i, drugo: nisam raspolagao nikakvim prevoznim sredstvom.

Ali, 10. aprila nađem na jednog čoveka iz Mladenovca sa svojim kamionom, koji verovatno nije bio rekviriran usled defektnosti.

Ja se pogodim s njim da me za 4000 dinara prebaci prekonoc u Beograd i odmah vrati natrag zajedno sa celom mojom familijom.

I tako krenemo u 10 časova uveče u nameri da stignemo noću u Beograd, da uzmem porodicu i vratim se do 8 sati ujutro na svoju dužnost.

Kamion je u početku vozio dobro, ali posle jedno 2 sata vožnje počeo se kviriti, tako da smo oko 4 sata ujutro još bili daleko od Beograda. Račun mi se potpuno poremetio pošto mi je već postalo nemoguće da stignem u Beograd i da ga napustim po mraku sa porodicom kada se obično nije bombardovalo, već bi je

izložio velikoj opasnosti. Drugo, ne bih se mogao vratiti na svoju dužnost do 8 časova izjutra, što bi moglo imati nezgodnih posledica.

I tako se rešim da odustanem od prvobitne namere i da se vratim u Valjevo.

Kako sam bio pošao na brzu ruku, bez ikakve pripreme, to sam bio pošao bez oružja, bez sablje, bez džepne lampe. I sada, napuštajući kamion, nađem se usred onog mrklog mraka gde se prst pred očima ne vidi, neorijentisan, bez oružja, u jednom kraju gde nigde žive duše nema. Pođem tako tapkajući, imajući za orijentaciju jedino osećanje da gazim po drumu.

Išao sam tako oko dva sata po onom mrtvilu i mraku želeći bar da čujem lavež pasa. U zlo doba čuh i to, ali uz neprijatno osećanje da bih eventualno mogao biti napadnut od seljačkih pasa. Izgleda da su se psi više uplašili od mene, te su me tako propustili.

Najzad, kada je počelo da sviče, naiđe jedan kamion pun vojnika i oficira, te me primiše i odvezoše u pravcu Valjeva, gde sam usput kasnije dobio automobil do Valjeva i stigao najzad na vreme u svoju bolnicu.

12. aprila dobih naredbu da napustim Valjevo, te oko pola noći krenem sa jednim delom bolničkog osoblja u pravcu Užica. Među tim osobljem je bio i Rajko Levi, apotekar. Jedan deo bolničkog osoblja sa dva lekara ostavio sam u bolnici, jer su se tamo već nalazili ranjenici.

Već posle nekoliko kilometara nastao je defekt na autobusu koji nas je vozio, te smo morali produžiti pešice, s tim da će nas autobus po opravci stići, ali nas nikada stigao nije.

Istu je sudbinu doživeo i kamion koji nam je nosio prtljag, a koji je ostao tamo i nikada više nismo videli svoje stvari.

Najzad smo stigli oko podne u Užice. Načelnik štaba moje divizije zakazao mi je sastanak za sutradan radi daljih instrukcija. Sutradan oko 8 časova izjutra pođem po gradu da nađem načelnika štaba, ali su ulicom leteli puščani metci, pošto su odstupnice već vodile borbu po okolnim brdima ispred Užica.

Ne našavši načelnika štaba, vratim se u svoj stan, ali nije potrajalo dugo a već su se borbe vodile na ulazu u grad. Ulice su se za tren oka ispraznile, ali jedan nesrećnik koji se tu zatekao, a nije mogao tako brzo da se skloni, pao je baš prema prozoru odakle sam ja posmatrao; pored njega se za čas napravila velika lokva krvi, a on ostao tamo nepomičan. Napadači su ga pogodili jednim antitenkovskim projektilom. Mi smo kasnije videli oružje kojim je pogođen.

I tada je počela da prolazi Hitlerova motorizacija, i taj je »defile« trajao skoro čitav sat. Mora im se priznati da im je sprema bila silna, što je najbolji dokaz da su se već godinama spremali za agresiju.

Sa mnom je bilo oko 15 ljudi i jedna žena, supruga konjičkog oficira sa kojim sam se tada upoznao. Ležali smo priljubljeni uz pod iz preostrožnosti da bismo ostali zaklonjeni u slučaju ako bi otvorili vatru prilikom prolaza. Prisutna gospođa, katolikinja, imala je u rukama brojanicu i za sve vreme molila se svetom Antunu.

Najzad se napolju stišalo, te smo počeli oprezno da pomaljamo glave. Videli smo nemačke vojnike kako zaustavljaju jugoslovenske vojnike, oduzimaju im puške, prebijaju kundake, a vojnike puštaju da idu svojim putem. To je bio

lukav manevar, jer se vest da ne zarobljavaju brzo širi, te se ljudi lakše rešavaju na predaju.

Na kraju krajeva, i mi se rešimo da izađemo iz našeg skrovišta. Niko nas nije uznemiravao, ali sam ja ipak računao da treba da se obratim nekom radi bolje orijentacije. Naidem na jednog nemačkog kapetana koji me na moje pitanje uputi: »Gehen Sie gerade aus and dann nach links, dort ist das Gefangenenlager« (»Idite pravo, pa onda levo, tamo je zarobljenički logor«).

Ja sam mu nešto pomislio i pošao pravo, ali posle nisam udario links, već rechts!

Uz put sam imao prilike da prisustvujem razgovoru između jednog nemačkog oficira i predsednika užičke opštine. Radilo se o nekom velikom novcu koji je tobože neki Jevrejin ostavio u Užicu. Predsednik nije o tome ništa znao, te nije mogao da zadovolji »radoznalost« tog naciste.

Na tom putu sam video užasnu sliku pustoša i pogibije stotine ljudi, neboraca, koji su se našli na železničkoj stanici ili u vagonima ili po ulicama. Leševi su ležali na sve strane.

Ja sam se najzad vratio u svoj stan i našao sa onim konjičkim oficirom koji je vodio jedan konjički odred, te je imao spremne osedlane konje i tako je brzo napravljen plan za naš pokret u cilju da stignemo do Beograda.

Ogromno kafansko dvorište gde smo se mi nalazili imalo je jedan sporedan izlaz u zabačenu ulicu koja vodi pravo u šumu prema planini Maljen. I tako krenemo sledećeg jutra oko svanuća kroz taj sporedan izlaz, oprezno, jedan po jedan, te smo posle kratkog jahanja već stigli u šumu, gde smo bili sigurni da nećemo sresti okupatore.

Pre nego što smo pošli, Rajko je našao neku staru belu košulju, skrojio iz toga parče kao za zastavu, našao crveno mastilo, namolovao crven krst, prikucavao zastavu za motku i dao našoj saputnici da je nosi, pošto je i njoj natakao preko rukava povesku Crvenog krsta. I tako je naša kavalkada jezdila kroz šume, poneki put sa dramatskim epizodama.

Najinteresantniji doživljaj je bio kada smo posle trodnevnog jahanja preko Maljen planine odjednom opazili glavni drum Valjevo—Užice, pa smo gotovo u istom trenutku čuli i dva puščana metka koji su prosvirali preko naših glava. Ja sam odmah viknuo da sjašemo, a Rajko koji raspolaže dosta jakim glasom, a budući sasvim priseban, viknuo je na nemačkom jeziku: »Možemo li preko drumu«? Na što smo čuli odgovor: »Ja«. I tako smo se uputili prema drumu vodeći naše konje.

Stigavši na drum, opazismo na odstojanju od skoro 100 metara jedan tenk i jedan kamion. Ja sam odmah rekao društvu da moram ići tamo da se pokažem, jer bismo u protivnom slučaju došli u opasnost da ponovo pucaju na nas, te se uputim prema njima. Od celog društva jedino se Rajko setio da kaže: »Nemojte sami, idem i ja s vama«. Mi još nismo stigli do tenka, kada su dali gas i otišli ne sačekavši nas. Izdaleka su mislili da je naša kavalkada neka boračka jedinica, međutim, sada su videli poveske »Crvenog krsta«, te su se uverili da nismo borci. Ali ja sam im poželeo »srećan put u nepovrat!«

Nismo hteli produžiti put drumom, već smo udarili seljačkim putevima sve do Mionice, gde smo teškom mukom uspeli da nađemo civilno odelo. Odande smo idućeg dana stigli u manastir Bogovađu, gde sam već jednom bio za vreme prvog svetskog rata, prilikom srpske ofanzive protiv austrijskog vojskovođe Potioreka.

Pošto je bio pravoslavni Uskrs, iguman nas je lepo ugostio, a mi smo mu ostavili naše uniforme i konje. Obučemo civilna odela i uputimo se prema najbližoj železničkoj stanici, pošto je železnica već proradila, to smo sledećeg dana krenuli za Beograd.

POD OKUPATOROM I GESTAPOOM

Stigavši na beogradsku železničku stanicu, pao nam je u oči kod izlaza stražar okupatora kako zadržava uniformisane Jugoslovane. Rajko, koji je jedini ostao u uniformi, bude zadržan i poslat u zarobljeništvo, a nas ostale, u civilu, propustiše.

Beograd je pružao užasnu sliku usled strašnog razaranja »Štuka« počev od 6. aprila. Kako tramvaja tada nije bilo u tom kraju, to sam se uputio pešice Bosanskom ulicom. Čitavi blokovi kuća koje sam dobro poznao ležali su u ruševinama. Pustoš na sve strane. Retki prolaznici bili su uvučeni u sebe, nisu gledali ni levo ni desno, već pogureni i zamišljeni išli svojim putem. Ulica Kralja Petra je takođe bila u ruševinama i »baš-čaršija« i većina dućana jevrejskih grosista kao da su naročito gađani. Hotel »Srpski kralj« bio je srušen sa zemljom, kao i mnoge druge okolne kuće. Pored ruševina i na praznim placovima bili su ustanovljeni »javni klozeti«, upravo to su bili iskopani rovovi ograđeni šatorskim krilima, daskama ili običnim krpama gde je narod dolazio da svršava nuždu, pošto su vodovodne cevi bile polomljene te po domovima nije bilo vode, pa klozeti nisu funkcionisali. Otvorene su bile javne česme, odakle se građanstvo snabdevalo vodom.

Pokušaj da uđem u svoj stan bio je bezuspešan pošto mi je novopostavljeni »hauzmajstor« saopštio da je moj stan okupiran od strane nemačke vojske, a moja je porodica nekud odseljena.

Kako se približavao »policijski čas«, morao sam se pobrinuti za neko prenoćište, koje sam najzad i našao kod poznanika.

Sutradan, posle dužeg lutanja, naidem na poznanike koji su me obavestili gde se moji nalaze, i od tada počinju naše zajedničke patnje.

Pored ruševina na sve strane, prvo što mi je na ulici palo u oči, bile su žute »trake« sa »Mogen-Davidom« koje su nosili na levom rukavu Jevreji i Jevrejke. Dalje, afiširani plakati kojima se pozivaju Jevreji da se određenog dana jave okupacionim vlastima na »Tašmajdanu«, a svaki stav toga teksta završavao se refrenom: »Wird erschossen«! (Biće streljan). Da bi uterali što veći strah u građanstvo, odmah u početku su obesili nasred Terazija pet mladića koji su u spisku beogradske policije bili vođeni kao komunisti. Nacistički

sadisti držali su obešene nekoliko dana, da bi ih se što veći broj građana nagledao, a s druge strane, laži i prijavštine koje su servirali mučenom i zaplašenom stanovništvu kroz radio, uvijali su slatku pilulu time što su emisije počinjale sa najplemenitijom i humanom muzikom, sa početnim taktovima Beethovenove Pete simfonije. Divlja zver se kamuflirala te je htela da nam se prikaže u jagnećoj koži.

Posle prve panike i najmanjeg znaka stišavanja počele su se otvarati radnje koje su se sačuvala od uništenja, ali, razume se, da se ni jedna jevrejska radnja nije otvorila iz prostog razloga što je svaka jevrejska imovina konfiskovana i stavljena »pod komesarijat«. Posle toga je nastala organizovana »legalna« pljačka. Ogromni kamioni su odvlačili robu iz prepunih magacina jevrejskih grosista beogradske čaršije. Usled ratnog stanja u Evropi, grosisti su tada kao nikada pre, nagomilali svakojaku robu po magacinima. Osim toga, kao što se obično u takvim prilikama dešava, iz porušenih radnji, odnosno iz ruševina je svet izvlačio robu i odnosio. Jednog mladića, koji je izvukao tako nekoliko pari čarapa, ulovili su Tevtoni, te su ga zbog toga streljali i objavili plakatima javnosti da je primerno kažnjen. Taj mladic je »slučajno« bio Jevrejin Hason.

Život je svakim danom postajao nesnošljiviji jer, pored sistematskog ponižavanja kojima smo bili izloženi, planski su sprovedene takve mere da nam je i fizički opstanak bio onemogućen. Sva su jevrejska dobra opljačkana a radnje i kuće oduzete, sav jevrejski novac po bankama blokiran, zabrana rada, apsolutna nemogućnost privređivanja, svi Jevreji zaposleni u državnim, samoupravnim i privatnim preduzećima su otpušteni bez ikakve formalnosti i odštete, ali zato je odmah uveden prinudan rad za celokupno Jevrejstvo od 13 do 60 godina.

Ali, pošto su videli da Jevreji ipak i dalje žive, setili su se da su Jevreji sigurno još puni para, te su udarili kontribuciju najpre od 5 miliona dinara, a docnije je povišili na 40 miliona dinara. Razume se da ta suma nikada nije bila sakupljena.

Nemci su bili vrlo inventivni u pronalaženju sredstava i načina za ponižavanje i mučenje Jevreja. Policijski čas za nejevrejsko građanstvo počinjao je od 8 časova uveče, dok je za Jevreje počinjao od 6 časova uveče. U početku je na svim tramvajima stajalo: »Für Juden verboten — za Jevreje zabranjeno«. Kasnije su stavili ponegde prikolice na kojima nije bilo zabrane. Kasnije su sve restrikcije važile i za Cigane.

Jedno je jasno: budući da su i Cigani, izgleda, arijevskog porekla, te ne bi smeli nikako da dođu u naše društvo, ipak su njih upotrebili maliciozno da bi nas što više ponizili, tim više što su Cigane citirali uvek ispred Jevreja, valjda da bi izgledala manja diskriminacija prema njima. Jevrejima je bilo zabranjeno da idu na pijacu u kupovinu pre 11 časova pre podne, i pošto su bili obeleženi, morali su biti posluženi naposljetku. U onim danima oskudice i teškog snabdevanja jasno je šta su Jevreji mogli da nabave posle tog vremena. U izvesnim kafanama bilo je istaknuto da je Jevrejima zabranjen ulazak. Telefoni su svim Jevrejima oduzeti, pa čak nisu bili dozvoljeni ni jevrejskim ustanovama koje su bile formirane po naredbi okupatora.

Sve ove torture su nekako podnošene i trpljene, kao što se čovek navikne na žulj pa ga nosi, ali šta je najgore bilo — to su noći provedene u najvećem strahu od upada Gestapoa. Kada smo zaboravljali neki put na tu mogućnost, osećali smo se prijatno, ali ne zadugo, jer zver koja nas je proganjala bila je tu, samo što je za momenat ne vidimo. Kada smo se najzad umorni i mučeni strahom rešili da otpočinemmo, legali smo pokrivajući se preko glave u nekom uobraženju da smo tako bolje sačuvani, ali stvarno satima u nemogućnosti da zaspimo, proganjani mislima o sutrašnjici.

Tako je jednom rano ujutro upao u moj stan poznati zlikovac i agent beogradske policije Kosmajac, tražeći mog rođaka dr Jašu Davičo, koji je, naslutivši takvu »visoku« posetu, napustio svoj stan i noćivao kod mene. Ipak je taj moj rođak bio toliko oprezan i srećan da je blagovremeno napustio Beograd i izmakao kandžama dželata koji su mu bili spremali omču. Taj dželat »Uprave grada« imao je široka usta, široka pleća, široko blede lice sa ukočenim crtama i mišićima, opskuran izgled sa mrkim izrazom u očima, tako da se na prvi pogled vidi divlja zver koja je spremna da se baci na svoj plen.

Čim su Hitlerove horde upale u Beograd, mi smo automatski potpali pod Gestapo, koji nas je »uzeo pod svoje« te se on dalje »brinuo« o nama. Mora im se priznati da su sve planski organizovali i sistematski sprovodili svoje inkvizitorske namere. Naredili su da se formira »Jevrejska zajednica« (Judische Gemeinschaft). U okviru ove nalazila se »Jevrejska zdravstvena služba« kao i druge sekcije: kuhinje za Jevreje, Socijalni odsek za pomoć siromašnih Jevreja, Verska sekcija, »Jevrejska policija na Tašmajdanu«, i dr.

Kao što je ranije pomenuto, jednog dana, sredinom aprila, pozvani su svi Jevreji na Tašmajdan kod zgrade vatrogasne čete, gde im je saopšteno da su od tog dana robovi, izdate su im »žute trake«, osnovana »Jevrejska zajednica« i sa njom tzv. »Jevrejska policija«, upravo štab jevrejskog komesara.

Na čelu »Jevrejske zajednice« bude određen od strane Gestapoa Benjamin Flajšer, ugledan trgovac beogradski, a za njegovog pomoćnika Emil Dajč, inženjer. Pored ovih u upravu su ušli još i Mile Demajo, advokat, kao sekretar; Izrailo Jeušua, kao blagajnik; Menahem Efrajim, zastupnik »Anilina«; Miša Levi, advokat; Menahem Koen, trgovac; dr Isak Eškenazi, lekar, kao šef saniteta, a kasnije Šime Špiccer i drugi. Pri štabu jevrejskog komesara, kod tzv. Jevrejske policije na Tašmajdanu, bude određen da vodi poslove Hajim Almozlino, trgovački agent, uz veliki personal

Kancelarije Jevrejske zajednice bile su smeštene u zgradi Saveza jevrejskih opština u Ulici kneginje Ljubice 34. Tu je bio bezbroj »činovnika«, svaki je bio jako zaposlen, radilo se kao u nekom ministarstvu, postojale su razne sekcije. Dolazak publike je bio veliki. Svako je imao da reši neku svoju ličnu muku. Postojala je finansijska sekcija, koja je kao glavnu dužnost imala da oporeže Jevreje da bi se stvorili finansijski izvori za izdržavanje kuhinje za Jevreje bez sredstava, kao i za njihovo lično izdržavanje. Iz tih sredstava trebalo je da se plati kontribucija. Takođe su se morale izdržavati ambulante, kao i bolnica. Zbog tog oporezivanja stvarala se zla krv među Jevrejima, pošto su od nekih tražene sume koje su išle na mnoge desetine hiljada dinara, te je

često dolazilo do teških reči, a ponekad i do fizičkog obračunavanja između tog odbora i građana.

Ali glavni cilj obrazovanja te »zajednice«, kao što se docnije videlo, bio je da Gestapou olakša izvođenje svog zlikovačkog plana. Potrebno im je bilo da imaju tačnu evidenciju svih Jevreja kako bi ih lakše likvidirali kada bude došao određeni čas. Radi toga je napravljena kartoteka svih beogradskih Jevreja te su kasnije, kada je počelo sa likvidiranjem, čega mi još nismo bili svesni, vadili po toj kartoteci po 50 ili 100, te ih odvodil nekud u zatvorenim kamionima i uz put likvidirali, dok smo mi bili u obmani da su vođeni na radove odakle se više niko nije vratio.

Iako je Benjamin Flajšer bio izabran za predsednika »Jevrejske zajednice«, ipak kao čovek u godinama i bolestan, morao je sav posao preuzeti njegov pomoćnik Emil Dajč. Posao je bio veoma naporan, kako fizički tako i duševno, pošto je svakog dana morao ići na referisanje u Gestapo kao u zlikovačku jazbinu, te da se konfrontira sa onim zlikovcima i da bude izlagan svakojakim šikanama. Osim toga bi žutokljunac Egon (komesar o kome će kasnije biti reči) ponekad izvodio svoje kaprice, upadajući iznenada u dvorište zgrade »Saveza jevrejskih opština«, te bi pištaljkom dao znak da celokupno osoblje izleti u dvorište munjevitom brzinom, da se pofronti, da Emil Dajč trčećim korakom pobraji postrojeno ljudstvo i njemu, Egonu, referiše u vojničkom stavu: »Melde gehorsamst so und so viel...« (Izveštavam ponizno da ima toliko i toliko...).

Docnije, kada je osnovan logor kod Topovskih šupa i kada se uveliko likvidiralo beogradsko Jevrejstvo, od cele uprave »Jevrejske zajednice« ostalo je svega pet lica: Emil Dajč, Miše Demajo, Mika Efrajim, Izrailo Jeušua i dr Isak Eškenazi, od kojih je samo poslednji uspeo bekstvom da se spase.

JEVREJSKA ZDRAVSTVENA SLUŽBA

U nizu prinudnih mera za Jevreje, bila je i naredba Gestapoa da se ne dozvoli Jevrejima da se leče kod »arijevskih« lekara i obrnuto, te je stoga naređeno da se organizuje »Jevrejska zdravstvena služba« sa lekarima-Jevrejima i Jevrejskim sanitetskim ustanovama. Od strane direktora saniteta beogradske opštine, a po odobrenju okupacionih vlasti, bude za šefa te službe određen pisac ovih redova. Objavljeno je da se odmah za tu službu prijave svi lekari, studenti medicine, apotekari kao i bolničarke. Tokom vremena se bilo prijavilo 66 lekara, 24 studenata medicine, 6 apotekara kao i 26 bolničarki. Shvatajući ozbiljno tu dobijenu dužnost i u uverenju da će se u tom poslu moći makar koliko biti od koristi nesrećnom narodu, sa najvećim elanom je započeto organizovanje te službe.

Najpre je obrazovana kancelarija »Jevrejske zdravstvene službe«, gde su u početku pored šefa bili još i Sima Saso kao sekretar (bivši sekretar ministra Kumanudija) i dva medicinara koji su se prvi prijavili, i to: Čeda Pijade i Rajko Margulis.

Odmah je osnovana centralna ambulanta i smeštena u suterenu zgrade Saveza jevrejskih opština. Ubrzo zatim obrazovane su još dve ambulante i to

jedna u zgradi »Oneg Sabata« u Jevrejskoj ulici sa šefom dr Solomonom Azrijelom, a kasnije sa dr Hajnrihom Maclijachom, a druga u eškenaskoj sinagogi u Kosmajskoj ulici, sa šefom dr Feri Ditrichštajnom. U centralnoj ambulanti su radili samo specijalisti, dok su ove druge dve ambulante služile za opšte preglede.

Brzo se ukazala potreba još za jednom ambulantom, i to na Tašmajdanu, pri štabu jevrejske policije. Na Tašmajdanu su, naime, svakog jutra formirane ekipe za rad, te se često dešavalo da pojedini ljudi obole. Tada je imao naš lekar da utvrdi bolest i da ga eventualno poštedi od rada. Lekar je bio dr Marko Kajuski, a kasnije dr Nisim Testa i dr Isak Heršković.

Jedna od vrlo važnih službi bila je takode tzv. *reonska služba*. Jevreji su tada bili rastureni po celom Beogradu, a tako isto su naši lekari bili rastureni, koja nam je okolnost tada bila dobrodošla, te pošto je ceo Beograd bio podeljen u reone, bude za svaki reon određen po jedan lekar, tako da su Jevreji sa najudaljenije periferije, mogli za najkraće vreme doći do svog lekara, kao god što je svaki ležeći bolesnik najkraćim putem mogao dozvati svog lekara, što je u onom haosu i nesreći mnogo značilo.

Još je interesantnije bilo formiranje i organizovanje *Jevrejske bolnice*. Odlučeno je da bolnica bude smeštena u lepoj zgradi Jevrejskog ženskog društva u ulici Visokog Stevana.

Za upravnika je postavljen dr Bukić Pijade. Gvozdene postelje smo dobili preko saniteta beogradske opštine u kojoj je tada bio direktor dr Sergije Ramzin, čije ime pominjem sa poštovanjem, jer nam je u svakoj prilici izašao u susret i činio nam što god je mogao pod tadašnjim okolnostima. Preko njega smo dobivali i lekove kao i drugi sanitetski materijal. Isto tako smo dobili izvesne stvari od »Srpskog crvenog krsta«.

Bolnica je vrlo brzo bila organizovana i odlično snabdevena svima potrebama. Svi lekari koji su još iole raspolagali svojim inventarom priložili su što su mogli Jevrejskoj bolnici. Tako smo imali dva ispravna rendgenska aparata, kvarc-lampe i druge električne aparate, razne medicinske instrumente, kao i drugi potreban sanitetski inventar. Apotekari su priložili lekove koje su još blagovremeno izvukli iz svojih apoteka. Na taj način smo imali odlično snabdevenu apoteku, kao i kliničku laboratoriju za razna medicinska ispitivanja i to sve sa potrebnim stručnjacima. Imali smo potpuno spremnih postelja za stotinu bolesnika. Mi smo ponosni bili našim uspehom, ali na žalost započeti ozbiljan rad morao je biti prekinut, pošto nam je bolnica ubrzo postala azil za fizičke i duševne invalide, starce i nemoćne.

Desila nam se nova nesreća. Jednog dana, kao grom iz vedra neba dobijamo izveštaj da moramo primiti preko dve hiljade Jevreja iz Pančeva. Vršca i iz svih manjih mesta po Banatu. Tamošnji Jevreji, opljačkani i izbačeni iz svojih domova sa jednim kuferčetom, budu istovareni kao neki prtljag na beogradsku dunavsku obalu. Taljigama i špediterskim kolima smo prevezli masu nemoćnih banatskih Jevreja, i smestili najteže u Jevrejsku bolnicu, a lakše u staru sinagogu u Avramovoj ulici, i u zgradu »Oneg Sabata«. Zdrave smo rasturili po privatnim kućama, i tako su svi bili brzo smešteni.

Kao što je napred rečeno, bolnica je morala primiti najteže bolesnike i nemoćne, a to su bili mahom mentalni bolesnici i telesni invalidi i starci, te pod tim okolnostima o nekom ozbiljnom bolničkom radu nije moglo biti ni govora.

Ali pored svih teškoća, sanitetska služba je mnogo doprinela da se bar privremeno olakšaju muke i patnje mnogih pojedinaca. Bolesnici su dolazili u bolnicu kao u svoju kuću kada im je bila potrebna lekarska pomoć. Osim toga, u bolnici su funkcionisale lekarske komisije koje su kod vlasti uživale izvesno poverenje, te su sva mišljenja i rešenja tih komisija bila primljena. I na taj način smo bili u stanju da maskirani tim komisijama sprovedemo mnogo stvari kojima smo spasili puno života. Šef saniteta kroz te komisije je mogao da odobri svakom Jevrejinu poduži broj dana bolovanja. Što znači da ako dotični pokaže komesaru za Jevreje na Tašmajdanu odobreno bolovanje od šefa saniteta, nije za to vreme uziman na rad, mogao je neuznemiravan sedeti kod svoje kuće, a što je najvažnije, nije bio pod kontrolom, dok bi inače svaki Jevrejin koji se jednog dana ne bi javio na dužnost dobio istog dana posetu policijskog agenta. Sa tim oslobođenjem od posla mogao bi dotični »bolesnik« da posvršava svoje poslove neuznemiravan, tj. da nabavi papire (razume se lažna dokumenta) za put, smesti stvari kod prijatelja itd.

Nije bio samo jedan slučaj da su posle rata pojedini izjavili bivšem šefu jevrejske zdravstvene službe da su na taj način uspeli da se izgube iz Beograda i da na taj način spasu život svoj i svoje porodice. Šef je to svesno radio, iako je takođe bio svestan opasnosti u koju se uvaljuje, što se jednog dana i pokazalo, te umalo nije dospelo u logor, odakle ne bi više živ izašao. Ali kao što će se docnije videti, sreća mu je bila naklonjena, te se spasao provlačeći se kroz iglene uši.

Bolnica je najzad služila kao poslednje utočište za bolesne i nemoćne, gde su ipak do kraja života uživali koliku-toliku negu. Kada su već svi muškarci bili odvedeni u logor kod Topovskih šupa, ili pobijeni, i kada su već i žene odvedene u logor na Sajmište, naši bolesnici su ipak ležali u posteljama, dok najzad nije i njih stigla ista sudbina njihove braće: gasni kamioni.

Okupatori su vodili računa o radu J.Z.S., što se iz sledećeg vidi kada je predstavnik nemačkog Crvenog krsta mene pozvao na »saradnju«, što je kod mene samo izazvalo sumnju u neku zlu nameru te sam samo pomislio: »Timeo Daneos et dona ferentes« (Plaši se Danajaca i kada ti daju darove).

Kao što je rečeno, moja je kancelarija sa centralnom ambulantom bila smeštena u suterenu Saveza jevrejskih opština. Ambulanta je bila na frontu prema ulici. Jednog dana me pozove jedan bolničar da izađem u ambulantu, jer jedan nemački pukovnik želi da govori sa mnom. Ja sam prišao prozoru pred kojim je na ulici stajao taj nemački pukovnik. On je, veli, predsednik nemačkog Crvenog krsta iz Berlina pa me poziva u njegovu kancelariju u zgradi Srpskog crvenog krsta »wegen Zusammenarbeit«!... radi saradivanja. Bio me jako zbunio u prvom momentu tim svojim pozivom, jer nisam mogao shvatiti da možemo naći makar kakvu dodirnu tačku.

Kad sam otišao k njemu, učtivo me je dočekao i ponudio da sednem te iskoristim priliku da mu tražim krevete za našu bolnicu koja je tada bila u formiranju.

On mi napiše pismo za glavnog šefa saniteta u Beogradu, majora dr Sprungmanna.

Dok je pisao pismo, odjednom se uhvati za glavu uz reči: „Ah, kako su ti Srbi mogli da učine (27. mart) kad je naš firer rekao da ne pretenduje ni na kakve teritorije više«. Ja sam na to mogao samo da pomislim kako su ti ljudi ograničeni.

Dr Sprungmann me je dočekao kruto, pruski, nacistički. Predao sam mu pismo a on me je upitao šta želim. Ja sam mu ponovio za krevete a on mi opet tako ukočeno, ledeno odgovori: »Wir werden schaffen«. (Stvorićemo).

Drugi put me je pukovnik pozvao kada su dva mađarska oficira došla iz Pešte kao delegati Crvenog krsta. Ovi su me upitali šta nam treba. Ja ni danas ne znam da li su oni došli na intervenciju Jointa koji je tada funkcionisao u Pešti, ili sa neke druge strane. Tek, ja sam u sporazumu sa inženjerom Dajčom, predsednikom Jevrejske zajednice, sastavio spisak potrebnog materijala a za koji je bila potrebna suma od preko 4 miliona dinara. Ali od toga nismo nikada ništa videli.

SOCIJALNA SEKCIJA

Socijalna sekcija je takođe bila vrlo važan odsek, jer je pored novčane pomoći, koju je redovno davala, imala još za dužnost da svakodnevno sprema hranu za sve potrebite. Radi toga je svakodnevno funkcionisala kuhinja u sinagozi u Kosmajskoj ulici, u Oneg Sabatu, pa u Ulici kralja Aleksandra i najzad kasnije u logoru kod Topovskih šupa, i time je mnogima bar privremeno stvoren snošljiviji život.

Prvi komesar za Jevreje je bio neki Vincenc, koji je više godina bio prodavac kod Siemens, u Ulici kralja Aleksandra 8. Njega je brzo zamenio neki Egon iz Graza, mlad student medicine koji je godinu dana ranije »prebegao« iz Austrije, »proganjan od nacista kao socijalista«. Upisao se na beogradski medicinski fakultet, bio lepo primljen i tretiran, pohvatao je sve moguće veze, ušao u sve klubove, te je tako bio brzo orijentisan. Čim su njegovi poslodavci došli na vlast, zauzeo je svoje mešto za koje se sistematski spremao.

Sekretar Egonov na Tašmajdanu bila je neka »plava ženska« vrlo sumnjive prošlosti, inače »Folksdojč«, koja je, pričalo se, za novac intervenisala u korist pojedinih Jevreja. Ali glavninu tog Egonovog štaba činili su uglavnom Jevreji na čelu sa Hajimom Almozlinom, trgovačkim agentom. Hajim je tamo imao neku vlast jer je mogao na svoju ruku da oslobađa Jevreje od rada, te su mu jevrejski omladinci brzo prišili ime: »Hajim Prvi«, što pokazuje da i pored sve tragedije Jevreji nisu bili bez humora (Galgenhumor)!

U toj ustanovi je vođena kartoteka svih Jevreja, a naročito onih koji su svakodnevno morali ići na rad. Ta je ustanova bila vrlo aktivna, bilo je zaposle-

no više desetina Jevreja u raznim sekcijama, tu su u toku celog dana kloparale pisaae mašine, bilo je živo kao u košnici. Svaki Jevrejin koji je tu bio zaposlen smatrao se kao Jevrejin prve kategorije, pošto je bio pošteđen od fizičkog rada, sedeo u kancelariji, mogao ponegde »neku reč da kaže« i uopšte osećao izvetsnu sigurnost, jer je imao zelenu legitimaciju koja je dokazivala da je zaposlen, te donekle obezbeđen od proganjanja i nasilnog odvođenja.

Kao što je napred rečeno, svi zdravi Jevreji između 16 i 60 godina morali su se zaposliti jer je svaki Hitlerov vojnik imao pravo da nezaposlene, koje uhvati na ulici, upotrebi za ma kakav rad ili čak da ga odvede u Gestapo.

Ali glavni posao ove ustanove sastojao se u svakodnevnom slanju grupa Jevreja na radove u razna mesta odakle su traženi. Rad se poglavito sastojao u čišćenju ruševina. Najpre se očistio Beograd od leševa poginulih oko 20 hiljada beograđana, prilikom mučkog tevtonskog napada 6. aprila. Čišćene su ulice, javne zgrade i javna mesta od ruševina. Upotrebljeni su Jevreji kao obalski radnici na pristaništu pri istovaru municije i drugih teških predmeta, kao i na železničkoj stanici za isti posao. Jevreji su slati svakodnevno na Čukaricu za razne teške poslove kao i u Topčider, Dedinje i Banjicu radi čišćenja kasarni.

Neverovatno kako se naš svet brzo snašao i u tom teškom poslu i za ljude istrenirane za takav fizički rad. Radio je skoro sa elanom, sa nekim osećanjem sigurnosti da je u tom poslu zaštićen od daljeg proganjanja. Donekle zadovoljen da se naše robovanje na tome završi.

SMEDEREVSKA EPIZODA

Nešto oko maja*) meseca desila se u Smederevu užasna eksplozija municije, kojom je prilikom stradalo nekoliko stotina ljudi, mnogo više ranjeno i jedan deo varoši porušen. Mišljenje je bilo da je to akt sabotaže, ali mi nismo ništa više o tome doznali. Glavno je za nas bilo da se tražilo da Jevreji idu tamo na raščišćavanje ruševina i ostalog krša. I tako bude obrazovana »brigada« od pet stotina ljudi sa raznim odborima, kao npr. sekcija za administraciju, za ishranu, sanitetska sekcija i dr. Ovu grupu je vodio, ako se ne varam. Miša Levi, advokat, a od lekara je bio upućen dr Nisim Testa.

Radili su tamo više od mesec dana i svršili posao na opšte zadovoljstvo tako da je nekrunisani kralj Smedereva, Dimitrije Ljotić, blagoizvoleo javno pohvaliti uspešan rad Jevreja!

NAŠA STOTINA

U to doba uveliko su vršeni akti sabotaže manjeg ili većeg stila. Pomenuta je eksplozija u Smederevu, poznata su masovna streljanja u Kragujevcu i

* Eksplozija u Smederevu bila je 5. V 1941. (prim. Red.).

Kraljevu usled raznih atentata. Tek, za sve to je neko morao da plati. Hitler je poslao svoje horde sa devizom: »Sto za jednog«, i to se striktno sprovodilo.

Te akcije su vrlo često izvodili omladinci a ne uvek vešti i prepredeni ljudi koji bi bili u stanju da se u svakoj situaciji snađu i lako izvuku iz nezgode, kao što Starina Novak u narodnoj pesmi veli: »A kadar sam stići i uteći i na strašnom mestu postojati«. Tako je jedna devojčica od 14 godina iz porodice Božovića dobila nalog da zapali jedan kamion usred bela dana, pred zgradom »Crvenog krsta« u Siminoj ulici u Beogradu. Atentat nije uspeo, dete je uhvaćeno i posle izvesnog vremena streljano.

Drugi se sličan slučaj desio, u to doba, koji je progutao sto nevinih jevrejskih života i unesrećio bezbroj jevrejskih porodica.

To se desilo juna meseca. Bio je 26. juni 1941, kada smo dobili poziv da se svi Jevreji jave na Tašmajdanu u 8 časova pre podne idućeg dana. Oko 8 časova su gotovo svi već bili postrojani u grupama po raznim kategorijama. Odmah posle toga se pojavio Strake, poznati nacistički zlikovac i šef Gestapoa za Jevreje. S njim nekoliko banditskih tipova zajedno sa Egonom, komesarom za Jevreje.

Tada se Egon pred celim strojem popeo na stolicu i postavio pitanje da li neko zna gde se nalazi Hajim Almozlino. Tajac. Ponovio je pitanje. Opet tajac. Kada na treće pitanje nije dobio odgovor, uputio se uniformisanim zlikovcima i nešto se dogovarao s njima. Najzad se Strake sa još dvojicom-trojicom odvojio, seli su u auto i otišli.

Polu časa docnije ponovo su se pojavila ona trojica i izdala naređenje da se odvoji jedna stotina ljudi-talaca, na taj način što će svaki peti da se izvuče iz stroja.

Iako masa nije ni najmanje bila svesna o čemu se radi, ipak je nastala atmosfera depresije, svako se uvukao u sebe kao da je predosećao neko zlo. Oni nesrećnici, na koje je pala kocka da izađu iz stroja, nervozno su reagovali time što je svaki bio pronašao neki razlog, da ne bude talac. Jedan je patio od žučnih napada, drugi ima dete, treći ima stare roditelje itd. Ali odluka se nije mogla izmeniti.

Bilo je ljudi koji ovu celu stvar nisu smatrali tragičnom, pošto je nedavno pre toga slična stvar izvedena od strane uprave Jevrejske zajednice. Naime, pošto je od strane okupatora bila udarena ogromna kontribucija koja se nikako nije mogla skupiti, to je uprava Jevrejske zajednice pokušala da izvrši pritisak na jevrejsko građanstvo time što je izdejstvovala da se uzmu taoći koji će tri dana i noći provesti u zgradi Saveza jevrejskih opština. Tako je ispalo da je većina Jevreja izdržala svoje taoštvo od po tri dana, pa čak i sve ljudstvo zaposleno u kancelarijama Jevrejske zajednice, na čelu sa predsednikom Emilom Dajčom.

Ali, na kraju krajeva, cela ova ujdurma ispala je neozbiljna, komična i bez ikakvog rezultata.

Eto zbog čega smo bili prevareni, te ovu stvar sa stotinu talaca nismo u prvom momentu shvatili dovoljno ozbiljno.

- Dr. Zeknozi Iank, šef sanitetsko službe Juvrenova 45
- Dr. Alifandari Jašo, zastupnik šefa Crna ulica 12
- Dr. Pliče Zukić, ginekolog, šef jevr. bolnice Pašićeva 23
- Dr. Koljusk Marko, šef lekara na tešma jdan Tomaza Jaša 10
- Dr. L. Zlijah Henri
Dr. Štefko Štefko, šef ambulante I Zahumsko 28
- Dr. Ditrinštajna Franjo, šef ambulante II - Kraljev Trg 8

OSTALI LEKARI

PREZIME I IME	ŠIF.	STRUKA	ADRESA	ZAPOSLAN U
Dr. Arusti Jakim		lekar	Despota Džardža 8	nije zaposlen
Dr. Almulji Zarko		grlo, nos, uši	Jevrenova 45	šefa za bolnicu
Dr. Aladžam Ana		dečiji lekar	Jugovićeva 2	ambulant II
Dr. Alifandari Isak		norvni lekar		za bolnicu
Dr. Alhela Isak		ginekolog	Poenkareva 17	za bolnicu
Dr. Bings Josif		lekar	Strah. Pema 52b	ambul. Tešma jdan
Dr. Baruh Zana		lekar	Jevr. Bana 2	Tešma jdan
Dr. Belić Aleksandar		dermatolog	Pop Inkina 12	za bolnicu
Dr. Bermani Isak		ginekolog		nije zaposlen
Dr. Bjanis Iota		lekar	Knez M. hajlova 9	ambulanta II
Dr. Bjanis Branislava		zubni lekar		nije zaposlen
Dr. Banau Drago		lekar	Vijećnadska 12	ambulanta II
Dr. Biran Klara		dečiji lekar	Kneza Pavla 7	ambulanta I
Dr. Borki Anabela		očni lekar	Uzun Lirkova 3	nije zaposlen
Dr. Burka Eugenije		zubni lekar	Cike Ljubina 10	nije zaposlen
Dr. Furman Einar		zubni lekar	Obilićev venac 12	nije zaposlen
Dr. Kuzacović Majim		zubni lekar	Mušajnova 16	nije zaposlen
Dr. Hajin Isak		lekar	Jevrenova 29	ambulanta I
Dr. Hajin Josif		venerično	Krestol. trg 27	za bolnicu
Dr. Hara Julijana		zubni lekar	Kozma jdan 37	za bolnicu
Dr. Kojen Leon		hirurg	sanator. "Vrećar"	za bolnicu
Dr. Križin Hugo		nervni lekar	zdrav. st. Filisudskog 24	amb. Tešma jdan i bol
Dr. Kolin Viktor		urolog	Frankopanova 33	ambulanta II
Dr. Kon Rada		lekar	Jevrenova 2	za bolnicu i Tešma jdan
Dr. Konforti Josif		lekar	Jovanova 8	za bolnicu
Dr. Kujon Cezar		ortoped	Uzun Lirkova 3	za bolnicu
Dr. Kormac Aca		zubni lekar	Kr. Zvonimira 66	za bol. i Tešma jdan
Dr. Križ Levč		nervni	Kr. Katalije 17	nije zaposlen
Dr. Kuzić Isak		lekar	Mloša Volikog 38	nije zaposlen
Dr. Krasović Rudolf		lekar	Strah. Pema 52b	nije zaposlen
Dr. Kralj Ivan Jelena		lekar	Uragacovska 17	ambulanta I
Dr. Marčog Boris		hirurg	Strah. Pema 31	za bolnicu
Dr. Kozinski Klara		lekar	Kr. Lutina 62	za bolnicu
Dr. Lova Klara		internista	Kneza Pavla 39	Tešma jdan
Dr. Majerović Ružica		lekar	Jevrenova 29	ambulanta I
Dr. Mandil Sarino		lekar	Kneza Pavla 47	ambulanta I
Dr. Marčević Isak		internista	Dusenova 58	ambulanta I
Dr. Margulis Kaja Jolita		internista	Esati Jeva 7a	za bolnicu
Dr. Migo Aleksandar		zubni lekar	Džardža Vna. 8	nije zaposlen
Dr. Milon svra		lekar	Vasira 3	nije zaposlen
Dr. Trajor Sertu		zubni lekar	Kn. Ljubice 30a	ambulanta I
Dr. Strelinger Ferdinand		lekar	Ostrijaka 32	nije zaposlen
Dr. Stojan Katarina		urolog	Cara Uroša 13	za bolnicu
Dr. Mahonović Katarina		internista	Cara Duganova	za bolnicu
Dr. Rajković Ivo		internista	Knez M. hajlova 35	ambulanta II
Dr. Ginsberger Eric		rentgenolog		za bolnicu
Dr. Katalan Nisim		ginekolog	Desitijeva 23	za bolnicu
Dr. Kralj Isak		lekar	Kneza Pavla 17	za bolnicu
Dr. Kralj Isak		lekar	Kneza Pavla 17	za bolnicu
Dr. Kralj Isak		lekar	Kneza Pavla 17	za bolnicu
Dr. Kralj Isak		lekar	Kneza Pavla 17	za bolnicu

NASTAVAK SPISELA

Dr. Mandil Sarina	opsta praksa.
Dr. Majrovic Ruzica	opsta praksa
Dr. Magulis Rafailo	internista
Dr. Markiljevic Mjeceslav	opsta praksa.
Dr. Mosbacher Eduard	opsta praksa.
Dr. Motic Mosa	za grlo, nos, usi
Dr. Rigo Aleksandar	zubni lekar
Dr. Rubenovic Rafailo	internista
Dr. Ruso Menahem	decji lekar
Dr. Sabados Eva	opsta praksa
Dr. Simon Avram	opsta praksa
Dr. Strelinger Ferdinand	opsta praksa
Dr. Trajer Berta	zubni lekar.
Dr. Zaharije Salom	Urolog.
Dr. Avramovic Hajin	Zubni Lekar

M E D I C I N A R I

Bencion Izrailo	5 semestar
Beraha Jakov	2 semestar
Bernard Stevan	7 semestar
Bondi Valter	4 semestar
Bukis Solomon	4 semestar
Dajc Leopold	absolvent
Fuksman Aron	absolvent
Goldstajn Zelimir	absolvent
Gros Olga	4 semestar
Gros Zoltan	8 semestar
Jakovljevic Bora	4 semestar
Kalmic Rahamim	absolvent
Margulis Aca	4 semestar
Margulis Rajko	kand.med.
Masijah Leon	4 semestar
Munk Eleonora	9 semestar
Pijade Cedimir	absolvent
Senbrun Bela	4 semestar
Sigeti Andreja	4 semestar
Stern Maksim	2 semestar
Svarc Andor	8 semestar
Tajhner Eric	kand. med.
Vajs Nada	4 semestar
Vesel Oto	8 semestar

A P O T E K A R I

Albahari Avram	apotekar
Alkalaj Isak	"
Josefovic Isak	"
Levi Solomon	"
Rubin Lenka	"
Vidrih Karlo	"

D R O G E R I S K I P O M O C N I K

Alkalaj Hajnrin

V E T E R I N A R

Jevrejska Zdravstvena Služba

Broj. 83

18. maja 1941. god.

Beograd.

Naknadni spisak lekara pri Jevrejskoj Zdravstvenoj Službi za legitimacije /objave / Gradskog-Poglavarstva.

1. Dr. Rubenović Rafajlo Cara Dušana 39
2. Dr. Albala Lazar, Zmaj od Noćaja 5
3. Dr. Horovic Hugo, Terazije 7
4. Dr. Levi Bukica, Francuska 5
5. Dr. Sabadoš Eva, Djordja Vašinktona 54
6. Dr. Hiljkeyić Aleksandar, Birčaninova 10
7. Dr. Mosbajer Eduard, Kralja Milana 20
8. Dr. Danon Isak, Gračanička 16
9. Dr. Markijvić Mječislav, Košmajka 19
10. Dr. Ruso Menahem, Strahinića Bana 7

Šef

Jevrejske Zdravstvene Službe,

M. Sabadoš

Pomzi: Eijac Lottin

19. BEOGRAĐ

1. Učesnik

*Opisano u slučaju uverenosti ovisno
B. 21. V. ipm. R. Rubenović*

NASTAVAK SPISEKA.

Dr. Mandil Sarina	opsta praksa.
Dr. Majorovic Suzica	opsta praksa
Dr. Magulis Rafailo	internista
Dr. Markljevic Mjeceslav	opsta praksa.
Dr. Kosbacher Eduard	opsta praksa.
Dr. Masic Mosa	za grlo, nos, usi
Dr. Rigo Aleksandar	zubni lekar
Dr. Rubenovic Rafailo	internista
Dr. Ruso Menahem	decji lekar
Dr. Sabados Eva	opsta praksa
Dr. Simon Avram	opsta praksa.
Dr. Strelinger Ferdinand	opsta praksa
Dr. Trajer Berta	zubni lekar.
Dr. Zaharije Salom	Urolog.
Dr. Avramovic Hajim	Zubni Lekar

MEDICINARI

Bencion Izrailo	5 semestar
Beraha Jakov	2 semestar
Bernard Stevan	7 semestar.
Bondi Valter	4 semestar
Bukis Solomon	4 semestar
Dajc Leopold	absolvent
Fuksman Aron	absolvent
Goldstajn Zelimir	absolvent
Gros Olga	4 semestar
Gros Zoltan	8 semestar
Jakovljevic Eora	4 semestar
Kalmic Rahamin	absolvent
Margulis Aca	4 semestar
Margulis Rajko	kand. med.
Masijah Leon	4 semestar
Munk Eleonora	9 semestar
Pijade Cedomir	absolvent
Senbrun Bela	4 semestar
Sigeti Andreja	4 semestar
Stern Maksim	2 semestar
Svarc Andor	8 semestar
Tajhner Fric	kand. med.
Vajs Nada	4 semestar
Vesel Oto	3 semestar

APOTEKARI

Albahari Avram	apotekar
Alkalaj Isak	"
Josefovic Isak	"
Levi Solomon	"
Rubin Lenka	"
Vidrih Karlo	"

DROGERISKI POMOČNIK

Alkalaj Hajrih

VETERINARI

Jevrejska Zdravstvena Služba

Broj 93

18. maja 1941. god.

Beograd.

Naknadni spisak lekara pri Jevrejskoj Zdravstvenoj Službi za legitimacije /objave / Gradskog Poglavarstva.

1. Dr. Rubenović Rafajlo Cara Dušana 39
2. Dr. Albala Lazar, Zmaj od Noćaja 5
3. Dr. Horovic Hugo, Terazije 7
4. Dr. Levi Bakica, Francuska 5
5. Dr. Sabadoš Eva, Djordja Vašinktona 54
6. Dr. Hiljkević Aleksandar, Birčaninova 10
7. Dr. Mosbaher Eduard, Kralja Milana 20
8. Dr. Danon Isak, Gračanička 16
9. Dr. Markijević Mječislav, Kosmajaska 19
10. Dr. Ruso Menahem, Strahinića Bana 7

Šef.

Jevrejske Zdravstvene Službe,

Miran Čučević

Pomoćnik: Ejginc Ljubiša

19
u BEOGRADU

r. 110/4

*Imamo samo rožnu ucrnenu ovakve
B. z. V. ipu*
R. Rubenović

S P I S A K

Jevrejskih lekara, apotekara, medicinara i drugog sanitetskog osoblja na duznosti pri "Jevrejskoj Zajednici" u Beogradu u godini 1941.

Sef Sanitetske sluzbe: Dr. Isak Eskenazi
Zamenik sefa: Dr. Jasa Alfandari
Sef Jevrejske bolnice: Dr. Bukic Pijade
Sef ambulante na Tasmajdanu: Dr. Marko Kaljuski
Sef ambulante u Jevrejskoj ulici: Dr. Solomon Azriel, kasnije: Dr. M. Maci. jbn
Sef ambulante u Kosmajskoj ulici: Dr. Franjo Ditrlechstajn

OSTALI LEKARI

grupa

Dr. Aladjem Ana	decji lekar
Dr. Albala Lazal	ginekolog
Dr. Alfandari Isak	neurolog
Dr. Almuli Zarko	za grlo nos i usi
Dr. Baruh Zana	Opsta praksa
Dr. Belic Aleksandar	dermato-venerolog
Dr. Benau Drago	opsta praksa
Dr. Bivas Josif	opsta praksa
Dr. Brill Simon	zubni lekar
Dr. Danon Isak	dermato-venerolog
Dr. Ejđus Branislava	zubni lekar
Dr. Ejđus Lota	opsta praksa
Dr. Farkas Evgenije	zubni lekar
Dr. Farki Rasela	ocni lekar
Dr. First Klara	decji lekar
Dr. Furman Eduard	zubni lekar
Dr. Frajdenfeld Pavle	internista
Dr. Ginsberger Fric	rentgenolog
Dr. Hajim Isak	internista
Dr. Hajim Josif	dermato-venerolog
Dr. Hara Julijana	zubni lekar
Dr. Hercog Moric	hirurg
Dr. Hiljkevic Aleksandar	opsta praksa
Dr. Horovic Hugo	internista
Dr. Kajan Cezar	ortopeda
Dr. Kalmar Ljudevit	ftiseolog
Dr. Kasovic Rudolf	opsta praksa
Dr. Katalan Nmsim	ginekolog
Dr. Kelner Isah Jelena	opsta praksa
Dr. Klajn Hugo	neurolog
Dr. Kojen Leon	hirurg
Dr. Kolin Viktor	urolog
Dr. Kon Nada	opsta praksa
Dr. Konforti Josif	opsta praksa
Dr. Kormes Aca	zubni lekar
Dr. Kozinski Klara	opsta praksa
Dr. Levi Bukica	internista
Dr. Levi-Kadmon David	internista
Dr. Levi Kurt	neurolog
Dr. Levaj Klara	internista

2.

SANTET N° II
MEDICINARI

PREZIME I IME

SEMESTAR

ADRESA

ZAPOSLENI U

Dajt Leopold	absolvent	Učiteljska 13	ambulanta II
Goldštajn Zelimir	kand.med.	Kolarčeva 5	ambulanta II
Margulic Rajko	absolvent	Dositijeva 7a	u. Centr. zdrav. sl. i bol.
Pljace Cedomir	mod.	Pašićeva 23	u. Centr. zdrav. sl. i bol.
Erarc Andor	8	Kuršumlijska 7	ambulanta I
Sigeti Andreja	4	Dragačevska 17	ambulanta II
Bernard Stevan	7	Ivankovačka 25	nezaposlen
Bencion Izraelo	5	Jevremova 29	Tašmajdan
Beraha Jakov	2	Strah. Bana 26	nezaposlen
Broc Zoltan	Vn	Bul. Oslobođenja 13	nezaposlen
Fukman Aron	abs.med.	Kosmajka 16	za bolnicu
Kalnic Bahamin	abs.med.	Obiličev venac 15	nezaposlen
Jakovljević Bora	4	Kr. Petra 44	nezaposlen
Bukić Solomon	4	Gara Uroša 12	nezaposlen
Margulic Aca	4	Dositijeva 7a	ambulanta I
Bondi Veltor	9	Zetska 2	nezaposlen
Munk Eleonora	4	Admir. Vukovića 24	nezaposlena
Vajs Nada	4	Glavaševa 15	nezaposlena
Tajiner Eric	kand.med.	Kn. Zorke 85	nezaposlen
Stern Maksim	4	Jevremova 30	nezaposlen
Senbrun Bela	4	Mišarska 1	nezaposlen
Grös Olga	4	Bul. Oslobođenja 13	nezaposlena
Masiljan Leon	4	Kn. Pavla 28	nezaposlen
Vučel Oto	8		za laboratoriju

VETERINARI:

Alhalel Leon dipl.veter. Kruševačka 26 ambulanta I

APOTEKARI:

Alkalaj Isak	apotekar	Njegoševa 19a	Centr. zdrav. službe
Albanić Avram	apotekar	Milorada Gavril. 7	Centr. zdrav. službe
Josefović Isak	apotekar	Balkanska 3 6	Centr. zdrav. službe
Levi Solomon	apotekar	Sika Ljubina 7	nezaposlen
Rubin Lenka	apotekar	Takovska 9	nezaposlen
Vidrih Karlo	apotekar	Takovska 9	nezaposlen

DRUG. POMOCNIKI:

Alkalaj Hajrudin drug.pom. Njegoševa 19a Centr. zdrav. službe

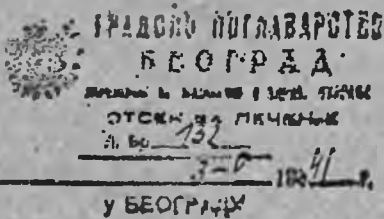
ČINOVNIK U CENTRALI ZDRAV. SLUŽ.

Saso Sina činovnik Strahinića Bana 31

SANITET N-9.

BOLNIČARKI

3 Alfandari Sali 11	bolničarka	Vlajkovićevo 25	nezaposlena
2 Aladjem Matilda 1	bolničarka	Braće Jugovića 2	nezaposlena
3 Alfandari Melanija 3	"	Vlajkovićevo 25	"
4 Alkalaj Matilda 5	"	Koste Stojanovića 7	"
6 Alkalaj Sarina 5	"	" "	"
6 Albanari Buz 2	"	Zahumska 2	"
7 Almuli Leja 7	"	Jevremova 45	za bolnicu ekonom
8 Cvibah Erika 9	instrumentar.	Novosedska 3	amb.I
7 Davičo Sultana 20	bolničarka	Zmaja od Noćaja 1	nezaposlena
10 Eškenazi Rena 14	"	Jevremova 45	za bolnicu
4 Elman Olga 14	"	Gara Uroša 13	nezaposlena
2 First Ana 14	"	Kneza Pavla 7	"
1 Almuzlino Djintil 8	"	Jevremova 8	"
4 Demajo Debora 12	"	Zmaja od Noćaja 12	ambulanta I
7 Demajo Berta 14	"	Jovanova 2	ambulanta II
4 Hiršl Vali 15	"	Dušanova 43	nezaposlena
7 Kalderon Ela 11	"	Kneza Pavla 47	"
7 Kon Ružica 15	"	Zmaja od Noćaja 12	"
7 Kozinski Nadežda 13	"	Kosmajška 34	"
7 Pijade Bulisa 16	"	Kralja Petra 44	"
4 Milanović Olga 20	"	Zmaja od Noćaja 12	ambulanta II
1 Ruso Lujza-Marta 23	"	Kneza Pavla 33	nezaposlena
3 Rizondo Pijade Lucija 27	"	Pašićeva 23	za bolnicu administra-
4 Sasm Erna 24	"	Laze Kočoa 5	cija, prevoda
5 Sperber Cecilija 26	"	Kosančićev venac 2	nezaposlena
6 Semo Berta 25	"	Gara Uroša 30	"

Вршило сам 48 н.
 Корисна редителна
 у месту обавешава
 Телф, 14/1/41
 Ј. Ј. Ј. Ј.

BOLNICARKE

Aladžem Matilda	bolničarka	Eskenazi Rena	Bolnicarka
Albahari Buna	"	First Ana	"
Alfandari Melanija	"	Hirsi Vali	"
Alfandari Sali	"	Kalderon Ela	"
Alkalaj Matilda	"	Kon Ruzica	"
Alkalaj Sarina	"	Kozinski Nadezda	"
Almuli Lea	"	Milanovic Olga	"
Almuzlino Djintil	"	Pijade Bulisa	"
Cvibah Erika	instrumentarka	Rizmondo Pijade Lucija	"
Davico Sultana	bolnicarka	Ruso Lujza-Marta	"
Demajo Berta	"	Sason Erna	"
Demajo Debora	"	Semo Berta	"
Elman Olga	"	Sperber Cecilija	"

CINOVNIK U CENTRALI

ZDRVSTVENE SLUŽBE

Sazo Sima sekretar

U prvom momentu takođe nam nije bilo jasno kakve veze imamo mi sa Hajimom Almozlinom, ali se ubrzo počeo širiti glas da je otkriven akt sabotaže od strane istog Hajima, koji je nestao pa se uzimaju jevrejski taoci da bi se on pronašao. Tek posle rata sam doznao kako je tekao ceo događaj.

Hajim Almozlino, sin apotekara Nisima Almozlina iz Beograda, dečak od svojih ne više od 16 godina, bio je jedan od dečaka uvučenih u tu akciju. Njemu bude poveren zadatak da usred bela dana zapali jedan kamion u ulici Kosančićev venac, u ulici koju je svakog dana, inače, pohadao, jer je tamo imao svoje drugove i drugarice, te ga je ceo taj kraj dobro poznavao.

Okupatori su imali tzv. organizaciju »TOT«, koja se bavila izvođenjem tehničkih radova. Organizacija je isplaćivala radnike svake subote posle podne. Izgleda da su u ulici Kosančićev venac bile kancelarije te organizacije, te je otkriveno da novac kojim se isplaćuju radnici dolazi u velikim sumama u jednom kamionu, i to baš subotom posle podne. I tako je doneta odluka da on taj kamion upali. Pokušaj nije uspeo, jer su vlasti brzo primetile, videle Hajima kako beži, kao god i jednu devojčicu, njegovu drugaricu, koja viče za njim iz jedne kuće: »Hajime, Hajime, zašto bežiš?« Razume se da su se gonioći sada bacili na devojčicu radi obaveštenja, ko je i šta je Hajim, što je ona morala odmah i reći, pa čak bi to morala i da je starija i više rafinirana bila.

Hajima ipak nisu mogli pronaći, te su tako odlučili da kazne Jevreje.

Stotina je zadržana na Tašmajdanu, ostali su se razišli. Otišli su svojim kućama sa crnom slutnjom.

Tog istog dana posle podne, članovi porodice ovih nesrećnika su mogli još da ih vide na istom mestu na Tašmajdanu, ali su mogli razgovarati samo kroz žicu.

Na duševnu depresiju koja nas je i dotle suviše tištala nadovezala se i ova, te smo u najvećoj napetosti iščekivali šta će nam sledeći dan doneti.

Te noći kao da su se sva naša osećanja i misli pretvorili u ogromnu dinamičku snagu i poterali nebeske stihije, te su se oblaci sudarali i krhali i propisali svoju vodu i ognjeve, lomili i rušili gde su šta stigli. Pred ovu buru, kao preludijum počele su se komešati i vazdušne struje, te je vetar uterao jedno vrapče kroz otvoren prozor našega stana na trećem spratu. Uplašen vrapčić doleteo je baš na noćni stočić pored praznog kreveta našeg nesrećnog Ive Almuli-ja, koji je bio među tom stotinom. Jedna naša rođaka, koja se tu našla, počela je sva uzbuđena da viče da je to dobar znak.

Te noći teško da je neko spavao, te smo polusvesni terali mrak u želji da što pre stigne jutro i vidimo šta je sa našom stotinom.

Mogli smo dosta rano da nabavimo novine »Novo vreme«, i da pročitamo: Noćas je streljano 122 komunista i Jevreja. Bili smo još toliko naivni da nismo mogli verovati da je među ovima i naša stotina. Znamo da se novine štampaju noću, tj. jednovremeno kada je moglo biti obavljeno to streljanje ili čak i pre streljanja. Pa kad su već pre stigli da to štampaju? Tako je uvek kada se ne želi da primi neka teška stvarnost, neki svršeni čin, nalaze se razlozi, obično nedovoljno jaki da se to odbije.

Onoga jutra u osam časova našli smo se svi na svojim dužnostima. U najvećoj duševnoj depresiji, bez reči, nesposobni da nešto radimo, sedeli smo u kancelariji Jevrejske zajednice Emil Dajč, dr Bukić Pijade i pisac ovih redova, i iščekivali šta će nam sledeći časovi doneti.

Oko 9 časova pojavi se Egon, te sasvim teatralno počeo u bečkom dijalektu: »I kann net mehr, i hob mei Karier verpatzt«. (Ja ne mogu više, ja sam svoju karijeru upropastio). Počeo je sebe žaliti kako je kao jevrejski komesar upropastio svoju karijeru, jer je suviše dobar sa Jevrejima. Najzad je prešao na užasnu stvarnost, te nam je slikovito izneo kako su nacistički zlikovci izveli to razbojništvo. Njega su probudili oko 2 časa posle ponoći da bi i on imao zadovoljstvo u tom razbojništvu koje ih stimulira za dalja osvajanja i nasilja, kao god što su divlje zveri kad osete krv, još krvoločnije. Osećanje da mogu po volji da raspolažu ljudskim životima, podiže im samopouzdanje za još veća »delala« i to za jednu »svetu stvar, za stvar nacije«. (Deutschland, Deutschland über alles — Nemačka, Nemačka iznad svega).

Odvezli su ga na strelište kod Jajinaca (selo u blizini Beograda) gde je prisustvovao streljanju. Jevreji su se držali hrabro, samo je jedan vikao i plakao. Na kraju krajeva je završio kao u početku: kako on to ne može više da podnese i da je zbog takvog njegovog držanja, tj. što ima puno obzira prema Jevrejima, upropastio svoju karijeru. Izgledalo je kao da mi treba još njega da tešimo.

Iz toga se jasno videlo da su na jevrejskom stradanju nacistički zlikovci pravili karijeru i gradili svoju budućnost. I tako, ukoliko su gori bili po nas, utoliko su bolje napredovali. Prema tome, oni su se utrkivali u nedelima prema Jevrejima. Kasnije, posle rata, kada su neki od tih zlikovaca dolijali, pa su prilikom suđenja uvek odgovarali da nisu krivi jer su sve činili po višoj naredbi, koja je najzad stizala od arhizlikovaca i njihovog firera, jedan je sudija duhovito primetio da ni Hitler prema tome nije kriv, jer je i on postupio po »višoj« naredbi, naime, prema naredbi providenja!

Odmah zatim je zvanično, od strane Jevrejske zajednice, preko Sime Špicera, saopštena užasna stvarnost unesrećenim porodicama, kao i celokupnom jevrejskom građanstvu.

Saopštenje je dato najpre u zgradi Jevrejske zajednice, a zatim i pred zgradom Jevrejske bolnice u ulici Visokog Stevana. Svakome, ko se nalazio u okolini ta dva mesta, morala se koža naježiti od užasne vriske i piske koja se čula nadaleko. Kuknjava nije ni do podne prestala. Nesrećne majke i sestre izgubiše svaku kontrolu nad sobom, te je prirodni nagon uzeo sam vlast u svoje ruke. Padale su nesrećnice u nesvest. Jedna je do podne bila u nesvesnom stanju pored svih injekcija koje je dobila. Među ovima je bila i Streja Davičo, koja stoji još danas kao Nioba, pošto je još u prvom svetskom ratu izgubila muža Benka Daviča, advokata, jednog od najelitnijih beogradskih Jevreja, a zatim sva tri sina, isto tako tri najelitnija omladinca.

Time još nije bila završena tragedija naše stotine. Odmah su počeli kruziti glasovi kako su pojedini ljudi iz »stotine« viđeni, neki u nekom kamionu, neki na nekom brodu, a neki da se sigurno nalaze u životu u zatvoru negde na

Dedinju. Tako se uporno održavala vest da se među trinaesticom iz te stotine, koji su zatvoreni na Dedinju, nalaze i četiri člana iz porodice fabrikanta Elijasa. Nađen je tobože neki »volksdeutscher«, prijatelj te porodice, koji je imao neku vezu sa tim zatvorom, i taj je donosio porodici redovno »sigurne i direktne« vesti od tih nesrećnika. To se verovanje održalo još do 1943. godine, jer je postojao jedan stalan »kanal« preko kojeg smo dobijali vesti da su ta »trinaestorica« još u životu.

Jasno je da su nacisti i tu pokazali svoju nečovečnost, bezdušnost i maroderstvo, budući da su te žrtve iskorišćavali da bi im izvukli što više novaca, te su ih držali u toj zabludi.

U stvari, mi smo zvanično dobili svega jednu nepotpunu listu streljanih. Na toj listi bilo je svega oko 20 od stotine koji su bili predali neke svoje lične stvari kao što su novčanici, satovi, nalivpera itd.

Među žrtvama nalazio se i mladi, tek svršeni lekar dr Konforti, posinak Žaka Konfortija. Žak Konforti je zamolio jednog svog bivšeg pomoćnika, Srbina, da ode od sela Jajinaca i strelišta, te da se obavesti kod seljaka da li im je što poznato u vezi sa tim poslednjim streljanjem. Strelište se nalazi u neposrednoj blizini sela, te se pretpostavlja da bi seljaci morali čuti pucnjavu po noći.

Po svršenom poslu taj se pomoćnik vratio sa izveštajem da seljaci te noći nisu čuli pucnjavu verovatno usled užasnog nevremena i grmljavine, ali je doneo tri cedulje koje je našao na ivici strelišta, a iz kojih se gotovo sigurno moglo zaključiti o svršenom groznom činu. Dva dokumenta koja sam ja i ranije poznao bila su krvava. Među stotinom se nalazio i Marcel Nahman, inženjer, koji je patio od šećerne bolesti, te je kod sebe imao i dva laboratorijska krvna nalaza. Verovatno su posle streljanja žrtve pretresene, te su na taj način dokumenta dospela napolje, otuda ih je vetar dalje terao pa je Konfortijev pomoćnik mogao doći do njih.

FORMIRANJE LOGORA KOD »TOPOVSKIH ŠUPA«

Logor kod »Topovskih šupa« proradio je kratko vreme po dolasku Jevreja iz Vojvodine. Ovi iz Pančeva, Vršca i okolnih mesta nisu odmah upućeni u logor verovatno zato što još nije bio spreman. Ali docnije 2—3 nedelje morali su svi otići u logor. Nije dugo prošlo, a već je stigla druga partija banatskih Jevreja i to iz Petrovgrada (Veliki Bečkerek). Ovi su bili logorski organizovani pošto su već u svom mestu proveli neko vreme u logoru.

Topovske šupe su ranije bile artiljerijske kasarne, ali tamo nije bilo postelja, te su logoraši ležali na podu sa nešto slame, pored ćebeta koje je manje-više svaki imao. Kada je stigla druga partija, smeštaj je bio tako tesan da su ljudi ležali kao sardine nabijeni jedni pored drugih. Ova druga partija logoraša, pošto je već imala logorskog iskustva, odmah je započela sa radovima: proširenje vodovoda u vezi sa improviziranim umivaonicima i tuševima, olakšice za pranje rublja, uređenje klozeta, itd., da se logorski smeštaj učini koliko koliko

snošljivim. Niko nije slutio da će i taj, kakav-takav logorski život biti kratka ve-ka, te Jevreji po svojoj prirodi nisu pali u apatiju već su, naprotiv, radili na to-me da i u jednom tako bednom stanju u logoru svoj životni standard podignu.

Iako su bolesnici i starci mahom zbrinuti, tj. smešteni u Jevrejskoj bolni-ci i po drugim mestima, ipak među 4000 ljudi bilo je još dosta staraca i hronič-nih bolesnika za koje je bio potreban bolji smeštaj.

Šef Jevrejskog saniteta uspeo je da dobije pismenu dozvolu da sve tak-ve predloži za otpust iz logora. Obrazovana je »komisija« od šefa saniteta, dr Nisima Testa i jednog činovnika, te smo za 3—4 dana uspeli da pregledamo i otpustimo iz logora oko 250 ljudi, dok se jednog dana nije pojavio zlikovac Strake, šef Gestapoa, pa kada mu je raportirano da ima manje ljudi u logoru i kada mu je rečeno da su ih lekari otpustili, viknuo je: »Ich werde die Aerzte an die Wand stellen!« (Ja ću lekare postreljati). Odmah je zatim naredio da se svi ponovo vrate u logor. Ali ko je bio dosta vešt i promucuran, taj se blago-vremeno sklonio na sigurno mesto.

Inače iz logora nije niko više mogao da izade, već je logor služio kao depo iz kojeg su gotovo svakodnevno odvođene žrtve od po 50 ili 100 ljudi u kamionima, odakle se niko živ više nije vratio, samo, kao što je već ranije po-menuto, mi smo živeli u obmani da su ljudi odvođeni na radove. Jevreji zapo-sleni u našim ustanovama (Jevrejska zajednica, Jevrejska policija, Sanitet itd.) imali su pravo da službeno pohađaju logor. I tako jednom prilikom unošenja hrane u logor, ulazili su i izlazili ljudi, prolazili pored stražara koji je, verujući da su svi službeni posetioci propustio i Aleksandra Brila, instalatera iz Beo-grada, koji je imao toliko hrabrosti za jedan takav podvig. Napolju su ga čekale spremne taljige, a uveče je već seo u voz za Split. Njegova istorija je utoliko interesantna što je iz Splita pored mnogih drugih Jevreja sproveden u Italiju u internaciju, a 1943, posle kapitulacije Italije, pobjegao za Švajcarsku, gde je posle prelaza sa celom porodicom preko snežnih planina i pod vrlo dramatičnim okol-nostima došao na švajcarsku granicu, gde ih švajcarske vlasti nisu htele pri-miti. Iako gojazan, težak i bolestan, uspeo je da pregura sve teškoće i da se posle rata vrati u Beograd, odakle je 1948. godine prešao za Mađarsku, pre ne-go što je bilo izdejstvovano odobrenje za emigraciju u Izrael.

Ali i pre formiranja logora odvođeni su Jevreji u Gestapo, gde su samo na jednu reč jugoslovenskih švapskih bandita-folksdojčera, zatvarani ni krivi ni dužni i držani nedeljama i mesecima po zatvorima. Tako su pored mnogih drugih bez ikakve krivice, a na optužbu jednog folksdojčera, braća Josif i Samuilo Davičo odležali u gestapovskom zatvoru dok se nisu smilovali da ih puste. Verujem da, što su danas u životu, imaju jedino da zahvale okolnosti što onda još nije po-stojao logor, inače bi bili tamo upućeni, kao što je bio slučaj sa ostalima koji su kasnije dospeli u Gestapo, kao na pr. Šime Špicer, dr Aca Kormes, Čeda Pijade i drugi.

Šime Špicer je bio na »crnoj listi«, te su ga odmah u početku tražili, ali on tada još nije bio u Beogradu. Kada se pojavio nisu ga odmah dirali već su ga gustirali kao mačka kad ulovi miša, pa neće odmah da ga pojede, već se sa njim igra neko vreme. Dr Kormes je pak imao spor sa nekim pijanim Švabom, folks-

dojčerom, u kojem je najpre dr Kormes dobio satisfakciju, ali mu se ovaj kasnije osvetio time što ga je optužio Gestapou, a koji je tu stvar na svoj način likvidirao.

Čeda Pijade, sin dr Bukića Pijade, bio je nesmotren utoliko što je nabavio lažnu legitimaciju radi bežanja, pa je to objavio tako da je ceo svet znao, a osim toga nije imao toliko hrabrosti da što pre izvede to bežanje, već je odlagao u nedogled. Međutim, došlo je do ušiju Gestapoa da poseduje lažnu legitimaciju, te je iznenada izvršen pretres u njegovom stanu. Legitimacija je bila sakrivena u jednoj fotelji, pa nije mogla biti pronađena, ali su mu našli kufer napunjen njegovim stvarima, te im je to služilo kao corpus delicti.

Dr Pijade je najzad jednog jutra umro, pa je sahranjen na beogradskom jevrejskom groblju, s leve strane, pri dnu, gde su ranije deca bila sahranjivana. 1948. godine još nije imao spomenik, ali mu je grob obeležen.

Pričali su mi posle rata da dr Pijade, iako je bio u zatvoru pod istim okolnostima kao i drugi hapšenici, ipak je kao lekar bio u mogućnosti da u izvesnim prilikama drugima pomogne, te su ga zadržali u lepjoj uspomeni.

Osim toga vredno je pomenuti, da su izvesni »važni«, ugledni, istaknuti Jevreji bili odvedeni u Graz ili Beč, odmah u početku, pa su čak poneki nekim čudom vraćeni otud. Tako su odmah prvih dana odvedeni profesor dr Leon Koen, poznati hirurg, dr Fridrih Pops, advokat, rabiner Ignjat Šlang sa najstarijim sinom Milanom, inženjerom, Geca Kon, poznati knjižar i izdavač, David Farhi, bivši menjač, i drugi. Naročito su imali »pik« na Gecu Kona, jer je on izdavao ili pomagao antinacističku štampu.

Od ovih se vratilo dr Koen, dr Pops i David Farhi. Sam dr Koen mi je ispričao kako su ga pustili odande. Jednog dana su mu tražili pismenu izjavu da se više nikada neće vratiti u nemačke zemlje! Kao da je on to želeo! Ostale je progutala pomrčina.

Kada je formiran logor, vršeno je odvođenje većeg broja Jevreja bez nekog reda i sistema, premda je na kraju krajeva ispalo sve vrlo sistematski!

Dešavalo se da Egon upadne u kafanu kod »Hadži-Janje« na Dorćolu, gde su obično sedeli stariji Jevreji oslobođeni fizičkog rada, i da skupi desetinu i više ljudi, strpa ih u kamion i pošalje u logor. Ili, upadne u Jevrejsku bolnicu i pokupi bolničare, slučajne posetioce, pa čak i lekare. U poslednje vreme su češće odvodili iz kancelarije Jevrejske zajednice, tako da je krajem oktobra ostalo svega nas pet.

JOM KIPUR

Jom Kipur se smatra kao najveći jevrejski praznik. Tako ga smatraju religiozni Jevreji, a ne manje ga tako smatraju i »nacionalni« Jevreji. Osim toga, kod svakog Jevrejina postoji i jaka doza romantizma u vezi sa praznicima, jer nas podseća na lepe dane detinjstva provedene u roditeljskoj kući. I kao po nekom planu i sistemu, nacisti su nam taj Jom Kipur zagorčili.

Jevreji u Beogradu su tada bili već prilično razređeni, većina je već bila odvedena, usled toga je nacističkim zlikovcima otežano odvođenje, pa su se setili

da možemo i mi sami to da uradimo. Sasvim prosto su nam naredili na sam dan Jom Kipura da im iz naše kartoteke izliferujemo pedeset glava. I mi smo svi seli, vadili imena i pisali pozive. Tako smo ceo dan proveli u tom poslu, pa nam je preseo i zagorčen taj naš najveći praznik.

DRŽANJE SRBA, VLASTI I PRIVATNIH

Od interesa je pomenuti držanje gradanstva i vlasti u Beogradu. Vlasti su stoprocentno kolaborirale sa okupatorom. Nigde traga od nekog viteštva — svaki je čuvao svoju kožu, a vitezi su se povukli u šumu.

Tu je bio Dragi Jovanović, čovek bez karaktera, pokvarenjak, koji je od malog činovnika najzad za vreme okupacije dospeo da bude predsednik beogradske opštine. Njega su kao malog činovnika, dok se valjao u dugovima, pomagali Jevreji, a najviše ga je podigao Salom Ruso, učitelj i kmet beogradske opštine.

Sada, kao predsednik opštine, odužio se Jevrejima na taj način što bi dobio histeričan napad kada bi neko pokušao da se zauzme za Jevreje. Tražili su Jevreji prijem kod njega u nameri da traže makar kakvu pomoć, da im se olakša sudbina. Na najbrutalniji način su bili odbijeni.

Šta da se kaže o predsedniku vlade Srbije, o generalu Nediću? Pored nemoralnog držanja u svom privatnom životu, spandao se u politici sa Ljotićem, čiji su trabanti bili moralni ološ srpskog naroda, jer je tu grupu ljudi vezivala mržnja protiv drugih i lična ambicija da dođu do vlasti. Ja nisam poznavao veliki broj ljotićevaca, ali oni koje sam poznavao, spadali su sigurno u tu kategoriju. O svakom tom bih mogao poneku »lepu« priču da »ispričam, ali bi me to daleko odvelo.

Nedić nije hteo prstom da mrdne u odbranu Jevreja, a da je hteo, mogao je dosta olakšati njihovu sudbinu, u najmanju ruku da im olakša bežanje. On je odbio uopšte da sasluša nekog da bi se nešto preduzelo u tom pravcu. Ja sam lično pročitao pismo koje je tada uputio Nediću bivši maršal dvora Čolakantić, s molbom da primi dva ugledna Jevrejina i da ih sasluša, ali on na to pismo ni odgovorio nije. On je znao vrlo dobro da su mu Jevreji bili potrebni kao meso koje će morati davati zverima koje su došle sa Hitlerovim nalogom »100 za jednog«, a pošto su sabotaze bile na dnevnom redu, to mu je taj »depo« bio dobrodošao.

A da je imalo mogućnosti da se pomogne da se samo htelo, daću samo tri primera.

Penzionisani pukovnik Avram Berah, Jevrej, zatekao se tada sa ženom u Beogradu. Tada je obrazovano jedno novo ministarstvo, Ministarstvo rata, koje je u stvari zamenilo Ministarstvo vojske, a ministar je bio jedan general, klasni drug pomenutog Beraha. Taj je ministar izdao Berahu uverenje potvrđeno od okupacionih vlasti, da on ne potpada pod »zakon« o Jevrejima i da može slobodno da se kreće, da je oslobođen nošenja žute trake i da ga niko ne sme uznemiravati. To je važno i za njegovu ženu, i to sam uverenje ja lično pročitao. Pukovnik Berah zajedno sa svojom porodicom sačekao je oslobođenje Beograda.

Drugi primer: poznati beogradski hirurg profesor dr Koen, nije hteo ilegalno da ide iz Beograda, ali on je bio čovek sa dvorskim vezama koje su dopirale tako daleko, da je intervencijom talijanske kraljice dobio dozvolu od okupatora da legalno pređe u Italiju. Kada je stigao u Zagreb, oni banditi su pokušali da ga zadrže, ali kada se intervenisalo kod Nemaca u Zagrebu, banditi su dobili preko nosa, pa su ga morali pustiti.

Poznato je da je dr Fridrih Pops, advokat, ostao za sve vreme okupacije u Beogradu, gde se krio. Ipak, izgleda da je on suviše olako shvatio situaciju, te je povremeno izlazio iz svog skrovišta, istina, donekle maskiran time što je pustio bradu i nosio crne naočare. Ali, budući veoma poznat u Beogradu, nije bilo teško prepoznati ga iako je bio tako prerušen.

Posledica toga bila je da se jednog dana pojavio jedan nepoznat čovek sa ucenom od 15 hiljada dinara. Nazaleći se u teškoj situaciji, nije mu ostalo ništa drugo nego da ucenjivaču izda traženu sumu.

Ali, posle kratkog vremena, ucenjivač se pojavi sa još većom ucenom, tj. od 30 hiljada dinara. Popsov zet, dr Milutin Ivković, popularan Beograđanin, otišao je upravniku policije, te mu je celu stvar izneo. Upravnik je savetovao da se ucenjena suma isplati, ali je istovremeno postavio zamku. Tako, kada je ucenjivač primio traženu sumu, bude praćen od policijskih agenata do jedne kafane, gde ga je čekala cela jedna banda radi deobe plena. Razume se da je cela kompanija odvedena i stavljena iza katanca. Dr Pops i dalje je ostao na svome mestu ne uznemiravan više. I ovaj slučaj pokazuje koliko je lično prijateljstvo, uz dobru volju, moglo učiniti u korist progonjenih.

Jasno je da je Nedić bio vlastoljubiv, jer da to nije bio, on bi odavno napustio vlast u znak protesta zbog nedela koja su okupatori počinili. Okolnost što se do kraja održao na vlasti potvrđuje nam pomisao da je on s njima potpuno koordinirao.

S druge strane, sa najvećim priznanjem se mora istaći pomoć koju su mnogi pojedinci imali od svojih prijatelja Srba, pod ličnom opasnošću, o čemu će još biti reči, ali ću ipak i ovde nešto izneti.

Jedan moj rođak, kada je video da je »gusto«, napustio je Beograd i otišao u Zaječar kod prijatelja hrišćana, sa lažnom legitimacijom i srpskim imenom kao bosanski izbeglica. Posle nekoliko dana dolazi u tu kuću jedne večeri žandarmerijski narednik iz mesne policije, sa izjavom da će sutra doći od strane policije da odvede »Čika Vladu« koga traže iz Beograda. Razume se da je »čika Vlada« još iste noći otputovao dalje, te je sutradan isti žandarmerijski narednik podneo izveštaj svome starešini da u toj kući ne postoji lice sa takvim imenom.

Inženjer Miša Bošković, viši činovnik jednog ministarstva, bio je u prijateljstvu sa našim instalaterom Rahmilevićem. Inženjer je zvanično tražio iz ministarstva od okupacionih vlasti da se Rahmilević uputi u to ministarstvo na rad kao neophodan. Okupacione vlasti su dale Rahmilevića, koji je na taj način, ispao iz policijske kontrole, te je posle kratkog vremena mogao pobeći i tako spasti sebi i porodici život. Sada se nalazi u Jerusalimu.

U poslednje vreme su nas iskitili sa dva »Mogen Davida«, jedan napred na levom reveru od kaputa a drugi na leđima pod levim ramenom. »Mogen David«

oko levog rukava nije više zadovoljavao naciste zato što mnogi Jevreji prebace vrskaput preko leve ruke pa se znak ne vidi.

Tako okičen, jednog dana idući Ulicom kraljice Natalije, uspori korak neki čovek u civilu koji je išao za mnom, pa me oslovi: »Gospodine, imate nešto na leđima«. Ja mu kratko odgovorih da znam za to. On me tada stade posmatrati, pa posle kratke pauze, kao da mu je svanulo, reče: »Šta, vi to morate da nosite? Majku im njihovu, mene opet zovu u službu, ja sam žandarmerijski narednik, ali neću da im idem!«

Sapienti satis.

SPASAVANJE JEVREJA IZ BEOGRADA

Oni koji su imali »dobar nos« napustili su Beograd pre mučkog tevtonskog napada. Drugi su napustili opasan teren pre bombardovanja, neki opet za vreme bombardovanja kao i neposredno posle toga, pre no što su okupatori došli, kao i odmah posle toga.

Jedan poznati bogataš beogradski, unovčivši sve što je mogao, krenuo je nekoliko meseci pre rata za Ameriku, ali pod vrlo teškim uslovima, jer je u Evropi već uveliko besneo rat. Čulo se da je morao putovati preko Indijskog okeana, Japana, Pacifika, da bi došao u Ameriku, gde je najzad stigao. Mi, koji smo odrasli u romantici, kritikovali smo to. Pa smo bili slepi i onda kada je posle 27. marta Hitler naredio da svi Nemci napuste Beograd.

Čuvar naše zgrade (»hauzmajstor«) ulice Uzun Mirkove broj 6, »folksdojčer«, odveo je svoju ženu i decu i preselio sav svoj nameštaj u Novi Sad, nagovorio je služavke svih stanara, Slovenkinje, Totice i Švabice itd. da napuste službu i da se vrate svojim kućama, što su ove i učinile. Mi smo tada bili slepi ali, zna se, posle svršenog čina svi smo pametni i jasno nam je šta je trebalo raditi.

Ukoliko su se okupatori bolje organizovali, utoliko je za nas bilo svakim danom sve više otežano bežanje iz Beograda. Vodili su evidenciju o svakom Jevrejini, znali su gde se ko nalazi, uveli su strogu kontrolu na železnicama i drumovima. Na važnim prelazima, kao i na železničkim stanicama, pristaništima, svuda su bile postavljene kontrole sa vojnicima i »folksdojčerima«, pa čak su ponegde bili i agenti beogradske policije.

Osim toga Gestapo, time što je tražio od Jevrejske zajednice da se odmah prijavi svaki čovek koji nije došao na svoju dužnost, bio je u mogućnosti da odmah traga za nestalim licem i da ga eventualno brzo i pronade.

Na taj način je mnogima bilo osujećeno bežanje, pa razume se da su svi tako uhvaćeni najzad završili u Gestapou.

Ali, i pored svega toga, prvih meseci su mnogi uspeli da odu na »legalan« način, nabavivši lažne putne isprave snabdevene raznim pečatima i kao najvažnije sa »Hakenkreuz-om«. Mahom su se sklanjali na talijansku teritoriju, u početku preko Zagreba i Sarajeva, a kasnije, kada su mere bile pooštrene, i preko Kosa — Prištine.

Talijani izvesno vreme nisu pravili nikakve teškoće, dozvoljavali su svakom bez razlike prelaz na njihovu teritoriju, sve dotle dok nisu počeli atentati na talijansku vojsku, naročito u Splitu, kao i u drugim delovima okupirane teritorije.

Talijani su i docnije postupali čovečno sa Jevrejima, kada su usled pomenutih atentata zatvorili granice na okupiranoj teritoriji, pa su novodošavše počeli vraćati natrag, odakle su došli, na teritoriju okupiranu nacistima, ali ipak utoliko humano što su karabinijeri »pro forma« pratili Jevreje do prve stanice, gde se karabinijer »izgubio«, te je tako naš čovek mogao da siđe na sledećoj stanici, pa opet na taj način da ostane na talijanskoj teritoriji, gde je mogao da se skloni i da ostane do kraja rata. Tako su mnogi Jevreji uspeali da ostanu u Splitu i Albaniji sve do oslobođenja, iako je izvestan broj odveden i stradao opet od Nemaca kada su okupirali Dalmaciju posle kapitulacije Italije i Musolinijevog pada.

Jedna grupa od 50 Beograđana stradala je u Prištini, izgleda opet naivnošću i neumešnošću naših ljudi. Doznalo se, naime, da je Gestapo tražio od italijanskih vlasti u Prištini 50 ljudi i to od onih emigranata koji su bili izbegli u Jugoslaviju sa raznih teritorija okupiranih od strane nacista i ti su dugo bili, pre upada nacista, koncentrisani i internirani u Kladovu i Šapcu. Većina tih emigranata se u onom ratnom haosu rasturila, te se jedan dobar deo sklonio u Prištinu. Ali se oni nisu zadržali tu, puni gorkog iskustva, već su pošli dalje. Te kada je Gestapo tražio 50 od tih emigranata a njih nije bilo, onda je naredeno da se napravi spisak od 50 Beograđana, među kojima je bila i porodica Žarka Daviča, Majer Pinkas sa ženom, Meri Farhi sa kćerkom dr Rašelom i mnogi drugi. Ti su odvedeni i negde likvidirani.

Izvestan broj je uspeo da se skloni u Skoplje, ali i tu su mnogi na kraju krajeva stradali. Među ovima su bili lekari: dr Jaša Alfandari, dr Katalan, dr Rafajlo Rubenović, dr Avram Amar i dr Čelebonović. Drugi su uspeali da se spasu, kako je koji bio vešt, kao dr Jakov Kalderon sa porodicom, David Rubenović, advokat, sa porodicom, i drugi.

Mnogim prečanskim Jevrejima koji su bili naseljeni u Beogradu, kao i izvesnim iz grupa doteranih iz Pančeva, Vršca i Petrovgrada, budući da su dobro govorili mađarski, bilo je lakše da se perbace na teritoriju koja je potpala pod Mađarsku.

Mnoge takve i tamo je čekala crna sudbina, pošto su zajedno sa tamošnjim Srbima doživeli »Bartolomejsku noć« u Novom Sadu, strašan masovni pokolj koji su priredile tamošnje mađarske vlasti, verovatno po preporuci nacista. Tako-zvana »novosadska racija« izvršena je »prostački«, primitivnim sredstvima, nisu bili snabdeveni sredstvima moderne tehnike, kao njihovi savetodavci. Oni nisu imali gasne komore, već su sasvim »prosto« na dunavskoj obali, kratkim procesom, iz revolvera ubijali i bacali ljude u vodu, kao što mi je posle rata pričao jedan očevidac koji se čudom spasio sa svojom porodicom.

Svaki Jevrejin koji bi tada napuštao teritoriju gde je stanovao, morao se sanbdeti raznim dokumentima. Jasno je da su tada dolazila u obzir samo lažna dokumenta, sa nejevrejskim imenima. Ta su »dokumenta« često stajala teške hiljade dinara, zbog čega mnogi nisu mogli doći do njih. Fabrikanti tih dokumenata su iz naše nesreće stvorili sebi izvore za masne zarade, ali su se takođe

i sami izlagali velikoj opasnosti, jer je postojala velika verovatnoća da će bar jedan od klijenata biti ulovljen i pod jakim pritiskom nateran da potkaže dotičnog fabrikanta. Pričalo se tada da je neki »Đovani« izdavao dosta dugo takve putnice, ali je na kraju krajeva uhvaćen.

A nije ni bilo lako doći do njih, pošto su se njihovi klijenti obavezali da će strogo čuvati tajnu u obostranom interesu.

Posle rata se čak doznalo za izvesne slučajeve gde su se neki kriminalni tipovi bavili tajnim prebacivanjem na mađarsku teritoriju, bilo preko Dunava, čamcima, ili kamionima suvozenim putevima. Ali, pošto su primili ugovorenu sumu, odvedu ih pravo okupacionim vlastima. I tako su na lak način dolazili do velikih suma, ne reskirajući i ne uloživši ništa — osim svoje savesti — ali i to nisu, pošto je nisu ni imali. Mnogi su naši ljudi u trenutku očaja primili takve ponude nepoznatih ljudi i stradali na taj način.

Jednog dana bude meni upućeno, od strane jednog mog prijatelja nepoznato lice koje se bavilo takvim poslovima. Osećajući da se najzad i za moju porodicu i mene približava krajnja opasnost, već sam bio gotov da primim tu »zgodnu priliku«, te da se prebacim za Novi Sad, ali sam ipak tražio 24 časa na razmišljanje. Srećom, nisam se mogao odlučiti na taj korak. Posle rata je taj isti moj prijatelj doznao da su oni koje mi je on preporučio bili kriminalni tipovi, koji su mnoge upropastili.

Jedan mali broj Jevreja se rasturio po unutrašnjosti Srbije, gde su tu i tamo pomoću prijatelja bili sačuvani i kao srpske »bosanske izbeglice« životarili po manjim mestima, često primorani da menjaju svoje mesto stanovanja ako bi došli u sumnju da su Jevreji.

Najzad, izvestan broj je tražio utočište po bolnicama u verovanju da će tamo biti pošteđen, ali su tevtonski zlikovci bili vrlo radikalni, te su sve bolnice pretresli i pokupili gde su šta stigli. Tako su odveli i likvidirali osamdesetogodišnjeg Avrama Mevoraha i Jakova Anđelo iz bolnice Trgovačke omladine, Lika Eškenazi, profesora muzike, iz Državne bolnice, dr Nisima Alkalaja iz Vojne bolnice i mnoge druge.

MOJE SPASAVANJE IZ ZVERSKIH KANDŽI

Kao što je napred izneto, zadužen važnom funkcijom, bio sam donekle, ali razume se samo privremeno, pošteđen od odvođenja u logor, a s druge strane toliko okupiran tom funkcijom, da nisam imao vremena niti moći da se bavim spasavanjem svoje porodice i sebe. Uz to sputan raznim obzirima i skrupulama, nisam se mogao lako odlučiti na takav korak. Sa više strana mi je stavljeno do znanja da je krajnje vreme da se izgubim. Međutim, što je zanimljivo, bio sam do krajnje mere fizički i nervno iscrpen, tako da sam se najzad rešio bar da ostanem nekoliko dana kod svoje kuće radi odmora. Istog dana me je posetio policijski agent da vidi da li sam još tu. Pošto sam bio spreman na takvu posetu, ja sam unapred uzeo uverenje od jednog našeg nervnog lekara da sam

nervno iscrpen i da mi je potreban odmor od nekoliko dana. Agent se time zadovoljio i otišao.

Sutradan sam dobio drugu posetu, i to posetu dr Vujića, profesora beogradskog Medicinskog fakulteta za nervne bolesti. Dr Vujića je poslala jedna osoba o kojoj će kasnije biti reči, sa ciljem da me on odvede u svoj sanatorijum za nervne bolesti. Sanatorijum se nalazio van Beograda, negde pored Avale. Još onda su se mnogi Jevreji nadali da će sakrivanjem po bolnicama biti pošteđeni od odvođenja — kao što je već napred pomenuto. Dr Vujić mi je uglavnom izjavio da nema ništa protiv mog primanja u sanatorijum, ali pod uslovom da moj boravak tamo može biti samo kratak, svega nekoliko dana, pa posle da gledam kuda ću, pošto je od okupacionih vlasti dobio naredbu da otpusti sve bolesnike Jevreje. Ja sam u ovom očajnom stanju, bez mnogo razmišljanja, prihvatio ponudu pa makar i pod tim uslovom.

Posle toga sam se ponovo vratio na dužnost, ali samo za kratko. Ali jedan događaj me najzad naterao da se trgnem iz apatije u koju sam zapao. U kancelariji Jevrejske sanitetske službe koju sam vodio, bila su ostala još dva lica koja su obavljala administraciju, a to su pomenuti Šima Saso a drugi Jakov Ruso.

Jednog dana sam se zadržao u gradu svojim poslom tako da sam stigao u kancelariju tačno u 12 časova. Bio sam iznenađen kada ih nisam zatekao, jer nisu nikada odlazili dok ja nisam stigao. Ubrzo doznadoh da je bio komesar za Jevreje i odveo obojicu u logor. Odmah sam se rešio da idem do komesara i da protestujem, budući da ne mogu sam bez činovnika da obavljam toliko posao.

Sutradan odem u komesarov štab, ali pre nego što dospem do njega, naiđem na jednog činovnika beogradske policije, po imenu Nikolić, koji je komesaru bio pridodat na službu. Isti me jo poznavao jer nas je često posećivao sa komesarom, te me upita zašto sam došao. Ja sam mu objasnio stvar i zahtevao da razgovaram sa komesarom, našto je odmah rekao: »Nemojte ići, ljut je na vas, hteo je i vas juče da odvede«. »Zašto«? upitah ga. »Zato što vam beže lekari i drugi«. Najzad mi ponovi da ne idem pred komesara. Ja se zahvalim i vratim svojoj kući.

To je bio momenat kada sam uvideo da je najzad dvanaesti čas kucnuo te moram bilo šta da preduzmem.

Budući da su mi odveli dva poslednja činovnika, morao sam uzeti makar kakvu pomoćnu snagu za najobičnije kancelarijske poslove, iako se u tom vremenu posao znatno smanjio, pošto je najveći deo Jevreja već bio interniran kod Topovskih šupa. Muške radne snage više nije bilo, te sam morao uzeti jednu mladu medicinku koja je mnogo uticala na mene da se sklonim, a sama je sirota najzad stradala. Ona me je kumila i molila da ne dolazim više u kancelariju, jer će skoro i mene da odvedu, a ona će sama svršavati poslove i referisaće mi stalno šta se dešava. Moj stan je bio udaljen svega nekoliko minuta od kancelarije, te je mogla često da dolazi do mene sa aktima koje sam morao potpisivati ili staviti neko rešenje. Ali, najvažnije je bilo to što me je pred Emilom Dajčom morala sakrivati. Kad god me je tražio uvek je nalazila neko izvinjenje, kao npr. da sam ovog časa izašao nekim poslom i da ću se skoro

vratiti. Ona je to morala činiti, jer je Dajč bio obavezan odmah da me prijavi komesaru čim budem izostao sa dužnosti. I tako sam pomoću ove mlade, plemenite devojke, koja je i sama nesrećno svršila, ime joj je bilo Švarc, ostao neuznemiravan, te sam tako bio u stanju da sprovedem u delo svoju odluku da se sklonim.

U međuvremenu se pojavila jedna osoba, po imenu dr Rut Bondi, koja je umnogome doprinela da moj dalji tok života uzme pravac kojim sam posle toga išao. To je bila emigrantkinja iz Nemačke, žena starijih godina, koja je prošla kroz sve zemlje od Nemačke do Jugoslavije bežeći ispred Hitlera, žena sa puno iskustva za onakva vremena kao što je bila godina 1941. Ona se u Beogradu brzo snašla, išla je ulicom u nekoj čudnovatoj crnoj haljini sa velikim srebrnim krstom na grudima, glavu je bila povezala tako da je odavala izgled nekog specijalnog reda milosrdnih sestara. Pohvatala je veze sa mnogim ljudima na položaju. Tvrđila je da je u prijateljstvu sa sestrom komesara Egona. U slobodnom se vremenu bavila i crnom berzom.

Ona se približila mojoj porodici tvrdeći da me poznaje iz Beča za vreme mojih studija. Tek, ona mi izjavi da će mi nabaviti jedna kola iz organizacije »TOT« koja će me odvesti u sanatorijum dr Vujića, pošto mi je ona i uputila dr Vujića koji ju je lečio od neke nervne bolesti.

I stvarno, određenog dana pojavi se ona sa jednim vojničkim automobilom iz organizacije »TOT«. Ja sam seo u kola, razume se bez žute značke. Stigosmo na periferiju Beograda, do Avalskog drumu, gde je uvek ranije bila trošarinska stanica, a tamo je stajao nemački stražar. Stražar nas zaustavi i skrene pažnju šoferu da put za Avalu spada u opasnu zonu (teritorija na kojoj su se počele pojavljivati gerile). Na to šofer skrene kola i izjavi da će sutradan poneti mitraljez, pa ćemo tako preći taj opasan put, te me vrati kući na moju sreću. Kasnije sam imao prilike da se uverim da bi tamo bio moj kraj, što bi isto značilo i za celu moju porodicu koja bez mene ne bi napuštala Beograd, te bi tako podelila sudbinu više hiljada Beogradana koji su stradali. Razume se da sam tražio drugo rešenje.

U vrlo teškim situacijama često je čovek kao paralizovan, mozak mu u strahu i nervozu ne funkcioniše pravilno, donete odluke ne može da sprovede usled kolebljivosti i nesigurnosti (u strahu) da ne udari pogrešnim putem. Ali, često u najtežim situacijama dođe se do neke spasonosne ideje. Tada se setih jednog prijatelja koji bi mi mogao pomoći da se sklonim na sigurno mesto, bar privremeno, dok se ne završe potrebni koraci za definitivno spasavanje.

U Beogradu postoji »Bolnica trgovačke omladine«, koja je legat beogradskog bogataša Nikole Kike, a ostavio ju je pod uslovom da njegov bliški rođak Dragi Naumović, bivši činovnik Ministarstva finansija, bude doživotno administrativni upravnik te bolnice. Dragi Naumović je bio moj prijatelj, te sam ga umolio da me smesti u bolnicu. On je bez daljeg i bez ikakvih uslova pristao da me primi, te mi sutradan pošalje bolničkog lekara dr Budimlića, koji me je odvezao u bolnicu. Tada još nisu kupili Jevreje po bolnicama, te sam mogao mirno ležati i oporavljati se.

Otud sam se odmah pismeno prijavio da ležim bolestan, te pošto se to smatralo kao legalan akt, nije me niko uznemiravao. Kao privremenog zamenika na dužnosti šefa Jevrejske zdravstvene službe, predložio sam dr Klaru Levaj, koja nije imala namere da se sklanja zbog svoje stare majke.

U međuvremenu je pomenuta emigrantkinja radila. Ona je, budući da se slobodno kretala, pronašla čoveka »fabrikanta« lažnih legitimacija. Ona je s njim utvrdila cenu za osam legitimacija koja je iznosila 200 hiljada dinara, kao i sve ostale detalje u vezi sa našim bežanjem. Držala me je u toku stvari time što me je svakog dana posećivala u bolnici. Lekari u bolnici, računajući da imaju posla sa ozbiljnim bolesnikom, ozbiljno su mi svim sredstvima istraživali »bolest«, koja je glasila angina pectoris.

Emigrantkinja je završila ceo posao i sve pripreme za nedelju dana, te mi jednog dana izjavi da ćemo sledećeg dana oputovati.

Odmah sam tražio od upravnika bolnice otpust pod izgovorom da moram da se vratim na svoju dužnost, pošto me traže tamo. Kako Naumović tako i dr Budimlić bili su vrlo ljubazni, pa su me nagovarali da ostanem još pošto sam počeo lepo da se oporavljam, ali na moje insistiranje završili su administrativne procedure, te sam tako bio spreman za polazak.

Policijski čas za Jevreje je, kao što je već ranije rečeno, počinjao u 6 časova, i tada je baš stigla pomenuta gospođa Bondi sa zatvorenim fijakerom. Fijaker me je odveo u Bosansku ulicu u kuću »fabrikanta« legitimacija. Posle večere, a pre 8 sati, isti me odvede, na prenočište u kuću svoje sestre, na uglu Bosanske i Balkanske ulice u neposrednoj bilizini železničke stanice.

Za to vreme moji nisu sedeli skrštenih ruku, već su i oni činili sve pripreme za put. Pripreme su se sastojale uglavnom u iznošenju stvari iz stana, što je bilo vrlo teško i opasno. Jevreji sa kuferima na ulici bili su sumnjivi te bi svaki zvan i nezvan mogao da ih zaustavi. Na put je nošen minimum stvari, bez kojih se ne može biti zadugo, a ostalo je imalo da se smesti kod sigurnih prijatelja. Teškoća u vezi sa stvarima bila je u toliko veća što su »hauzmajstori« bili mahom u vezi sa Gestapoom, te su motrili i kontrolisali šta se iznosi. I tu nas je srećan slučaj poslužio.

Naš stan je bio u kući sa potpunim komforom, te smo i tada imali centralno grejanje sa toplom vodom u toku 24 časa, jer je podrum bio pun uglja. Ali sredinom oktobra došao nam je u stan jedan nemački kapetan sa vojnicima, te nam je naredio da se sutradan selimo, rekavši: »Sie wohnen mal fürstlich da, Sie müssen heraus«. (Vi stanujete kneževski, morate napolje!) te nam je odredio drugi stan u neposrednoj blizini. I to je bila naša sreća. U prvoj kući je bio hauzmajstor koji je iskreno kolaborirao sa vlastima i kontrolisao naše kretanje, dok se u drugoj čuvar kuće ponašao vrlo korektno sa nama, te smo mogli do mile volje iznositi stvari. Jedan deo stvari, naš prtljag, predat je našem »manageru« tj. čoveku koji nam je spremao putnice, a drugi deo je odnet kod naših dobrih prijatelja. Polazak je bio utvrđen za nedelju, 8. novembra, te je naš menadžer nabavio železničke karte za put do Kuršumlije i predao naš prtljag u železničku garderobu. Stan je napušten to poslednje večere, i ostavljeno osvetljenje da gori da ne bi izgledalo da je stan napušten.

Za to poslednje veče smo ovako bili smešteni: moja tašta, svastika, moja žena i kćerka su prenoćile u stanu naših odličnih prijatelja, plemenitih gospođa Desanke Novaković i njene sestre Ruže Pribičević, udove Milana Pribičevića, u Birčaninovoj ulici. Moja šurnjaja sa dvema malim devojčicama od 5 i 6 i po godina kod trgovca Karamića u Ulici kraljice Natalije, a ja kao što rekoah u Bosanskoj ulici.

Posle rata 1945. godine, kada sam se vratio u Beograd, doznao sam sledeće: onog istog jutra, 8. novembra, kada smo već bili u vozu i udaljeni nekoliko sati od Beograda, došao je jedan nemački oficir sa vojnicima u moj stan da me vodi u logor, ali kada je video da je stan prazan samo je rekao: »Der Gauner ist davon gelaufen« (mangup je pobegao). Zatim, istog dana, 8. novembra uveče, kada smo već stigli u Niš, dolazi policija u stan gospođe Novaković i Pribičević sa rečima: »Vi krijete ovde Jevreje«. Po odlasku mojih onog jutra iz njihovog stana, one su stan dovele u red, tako da policija ni na kakav trag nije mogla da naiđe. Očevidno da su neki »dobri« ljudi приметili da su u tu kuću Jevreji unosili kufere, pa su dostavili policiji, ali srećom ova je dockan stigla. Nije potrebno ni pomenuti da bi značilo propast za sve nas osmoro da je jedan deo porodice uhvaćen, jer ostali ne bi hteli krenuti bez njih.

Tu poslednju noć u Beogradu proveo sam u najvećem uzbuđenju, o nekom spavanju nije moglo biti ni govora, osim što sam povremeno bio u nekom polusvesnom stanju, kada su mi munjevitom brzinom prolazile crne misli kroz glavu o svim mogućnostima koje će mi doneti sutrašnjica. Na železničkoj stanici su stalno vršili službu policijski agenti od kojih su me mnogi poznavali pošto su često dolazili u našu ustanovu. Pored te prve barijere, postojale su još mnoge druge: kontrola isprava uz put, prenoćište u Nišu itd. Razna duševna stanja donose razne misli. Ako je čovek u dobrom raspoloženju, nalazi se u stanju lake euforije, onda je optimista i sve gleda ružičastim naočarima, svi se problemi lako rešavaju, sve su prepone otklonjene, i obrnuto, u depresiji sve je crno, problemi su nerešivi, prepone neprelazne.

Nije mi to prvi put u životu da sam se nalazio u životnoj opasnosti. Najteže sam momente izdržao mirno i hladno i nikada se nisam plašio za svoj život. Sećam se jedne vrlo teške situacije iz moje prošlosti. Prilikom prelaza preko snežne Albanije sa srpskom vojskom, za vreme prvog svetskog rata, novembra 1915. godine, bude na jednom mestu krševite Albanije deo srpske vojske gde sam se i ja nalazio, napadnut od veće grupe albanskih kačaka sakrivenih iza busije. Ja sam se tada u dva maha nalazio u grupi iz koje su oko mene padali mrtvi i ranjeni, ljudi i konji.

Ja sam ležao na zemlji očekujući svakog sekunda svoj red. Tada sam sa revolverom u ruci bio spreman da se dokusurim ako bi bio ranjen, da ne bih pao živ u ruke kačaka.

I tada ja nisam zadržtao, niti se naježio, ni uplašio, već jedina pomisao koja me je mučila bila je: »šta će moji roditelji bez mene?«

Situacija novembra 1941. godine bila je utoliko teža što su tu pored mene još u pitanju moji svi najmiliji i najdraži.

I tako mučen raznim mislima, dočekam jutro 8. novembra. Voz nam je polazio u 6 časova ujutru, a ja sam bio obučen nekoliko časova ranije. Želeo sam da bude ružno vreme, da se otvore nebesa, da padne ogromna kiša, računajući da su i ti policijski agenti od krvi i mesa, i da je danas nedelja, pa će ih valjda mrzeti da se dignu i izađu tako rano i po takvom vremenu. Nebesa se nisu otvorila, ali je na moju veliku radost kiša padala. Kroz sumrak sam video ljude pod kišobranom.

Najzad je došao i moj menadžer posle 5 sati, te me odveo na stanicu. Podigao sam jaku od kaputa preko ušiju i nabio kišobran preko glave i tako ušao u železničku stanicu.

Brzo su se pojavili i ostali članovi moje familije sa njihovim domaćinima, ali nismo prilazili jedni drugima, već smo se samo pogledali.

Menadžer je svršio sve procedure oko karata i prtljaga, te smo se tako smestili rastureni po raznim vagonima.

Sa menadžerom je utvrđena pogodba da sem utanačene sume za legitimacije primi izvestan iznos koj bi nam bio isplaćen u Splitu. Sem toga treba da nam da 7 hiljada talijanskih lira pre našeg polaska iz Beograda. Razume se da sumu koju je trebalo da primimo u Splitu nikada nismo dobili, a umesto 7 hiljada lira dobili smo svega 200 lira.

Tog sam čoveka našao 1945. godine u Beogradu i poveo razgovor o toj stvari, obećao mi je sastanak ali, razume se, više se nije pojavio. Ne bih imao teškoća da ga ponovo nađem i izvedem pred sud. Ali nisam izgubio iz vida da mi je pomogao da spasem život svoj i svoje familije te sam mu kao takvom morao biti zahvalan.

NAPUŠTANJE BEOGRADA

Voz je krenuo a s nama i kalauz: »U strahu su velike oči«. Svako ko je ma kakvu uniformu nosio bio je za nas opasna zverka. Kada bi neko stao pored nas, već smo mislili da će nam tražiti legitimacije i putne isprave. Ceo put do Niša proveo sam kao u nekoj groznici, očekujući svakog časa da nas otkriju i da nas posle brzo likvidiraju, jer se bežanje, a naročito sa lažnim papirima, smatralo kao akt sabotáže, a za sve ovo je najblaža kazna streljanje.

Stigosmo najzad uveče u Niš. Tu, opet, strah od prenoćišta gde će nam tražiti legitimacije i ostale papire. I tu smo imali sreću pošto nisu puštali u grad posle policijskog časa, te smo tako morali noćiti na samoj železničkoj stanici, što je nama potpuno konveniralo. Noć smo proveli na stolicama ispruženi, iskrvljeni i nažuljeni, ali ipak zadovoljni što nas niko ne uznemirava.

Sutradan krenusmo rano za Kuršumliju. Na tom smo putu lakše disali, osetila se druga atmosfera. Uskoro smo doznali da je skoro cela Toplica bila predana na upravu Kostić Pećancu, tako da tamo Gestapo nije imao nikakva posla. Četnici tada nisu dirali Jevreje, te su se tamo sasvim slobodno kretali.

Kosta Pećanac je ovim aktom »progutao udicu« koju su mu bacili okupatori zajedno sa Nedićem da bi taj okrug ostao miran, jer su Topličani bili bun-

tovni te su za vreme okupacije u prvom svetskom ratu podigli poznati »Toplički ustanak«.

Ali, pre nego što smo stigli do Kuršumlije, imali smo dva incidenta. Ja sam sedeo u jednom kupeu zajedno sa dvema devojčicama iz moje familije, kao što je ranije pomenuto, starija oko 6 i po a mlada oko 5 godina. Pored nas je sedela gospođa Bondi, pomenuta emigrantkinja koja je s nama pošla. Ove dve devojčice kao i mi svi ostali, morali smo naučiti napamet naša nova imena.

Ali, u onoj nervozni nije bilo lako upamtiti tolika nova imena, svoje novo ime i prezime, kod žena devojjačko ime, novo ime oca i majke, kao i majčino devojjačko ime.

Ali, devojčice su posle kratke vežbe prompt odgovarale, te sam u njih bio siguran.

Desilo se da su na jednoj stanici ušle dve nove osobe i sele preko puta nas. Jedan od njih je nosio četničku, a drugi neku neobičnu nemačku uniformu. Govorili su nemački. Četnik je sedeo prema deci i kao što često stariji čine, pokazao se nežan prema deci te ih najpre upitao za ime, na što su obadve brzo i jasno odgovorile svoja imena, ali se on pokazao jako radoznao te je nastavio da stavlja druga pitanja što mi ni najmanje nije bilo prijatno; na to sam ih povukao i izveo napolje. Dok se to dešavalo, emigrantkinja sa srebrnim krstom na grudima i držeći u rukama katolički molitvenik, upustila se već u razgovor sa Nemcem predstavljajući se kao »folksdojčer« itd. U meni je kipelo. Ja pokušam iz hodnika da je opreznim znakom izvučem iz kupea, ali ona sa nekim bagatelisanjem okrenu glavu prema onoj dvojici kao da je htela reći neka je ostavim na miru, jer ona zna šta radi.

Druga nezgodna situacija je nastala kada je na jednoj stanici u naš vagon ušao jedan beogradski lekar nejevrejin, dr Kuskutis. Taj kolega je bio čovek na svom mestu, te se nisam plašio da će mi učiniti neko zlo, ali sam bio u strahu da će me, kada me bude spazio, pozdraviti glasno mojim imenom te neko nepozvan može čuti. Kako je on ušao u naš vagon sa kupeima i uskim hodnicima, ja sam uspeo u onoj gužvi da se sakrijem iza njegovih leđa i tako da idem paralelno sa njim sve dok nije ušao u jedan kupe a ja tako nezapažen i oslobođen ušao u drugi, gde sam za sve vreme do Kuršumlije ostao leđima okrenut prema vratima i neprestano obaveštavajući se gde se on nalazi.

Stigosmo najzad do Kuršumlije. Uvek izveštavajući se gde je dr Kuskutis, te pošto se on izgubio, osmelim se da izađem iz voza. Naš prtljag se sastojao iz nekih 18 koleta a to je trebalo nositi kroz varoš, što će jako padati u oči, pa onda naša grupa od devetoro nas, sve je uticalo nepovoljno po naše kretanje. Još uz to, na našu žalost, odjednom se pojavi masa sveta sa zastavama idući nam u susret, valjda u znaku neke manifestacije ili tome slično. Ali i to je prošlo bez nezgodnih posledica.

Na osnovu instrukcija našeg menadžera, u Kuršumliji je trebalo pred hotelom »Evropa« da se ukrcamo u autobus koji putuje za Prištinu. Čim smo stigli, odmah smo doznali da od toga nema ništa, pošto je autobuska linija odavno ukinuta, što je najzad bilo sasvim razumljivo, jer je Priština na talijanskoj teritoriji. A osim toga između Prištine i Kuršumlije nalazi se čak i jedna samo-

stalna arnautska teritorija oko Podujeva, ali je ipak i pored toga postojao neki privatan, slobodan, ali donekle kontrolisan saobraćaj.

Razume se da je i to bio jedan mali šok za nas, ali smo se ubrzo smirili kada smo doznali da postoji neki šofer Jezdimir koji nas može za dobre pare odvesti do Prištine.

Međutim smo morali i prenoćiti u hotelu »Evropa«.

Kada sam s vrata pogledao u kafanu, opazim dr Kuskutisa gde sedi za stolom sam. Brzo uđem, sednem do njega, pozdravim ga i odmah mu rekoh svoje novo ime i da moram da bežim. On je na to sa puno razumevanja klimnuo glavom i kratko mi odgovorio da i on mora da beži. Ja ga nisam pitao za razlog, ali sam docnije doznao da je bio u redu »slobodnih zidara«.

Ja sam ga dalje pitao kako stoji ovde sa kontrolom isprava i ko to vrši. Na to je on otišao kod hotelijera, kome me je predstavio kao dobrog patriotu itd., na što mu je ovaj odgovorio da je sve u redu i da za kontrolu ne treba da brinem.

Dr Kuskutis, pošto je bio sam, našao je odmah kola koja će ga odvesti još istog dana do Prištine, a mi smo se pogodili sa šoferom Jezdimirom da nas dvanaestoro odveze do Prištine sutradan u 8 sati izjutra za 10 hiljada dinara.

Dr Kuskutis je krenuo istoga dana, a sa njim i jedna moja poznanica iz Beograda, koju zamolih da potraži jednog mog poznanika koji je ranije stigao tamo i saopšti mu da mi nađe neki stan za prenoćište.

Hotel »Evropa« u Kuršumliji, zaslužuje sve drugo nego ime hotel. To je bila mizerija od hotela: prljavština, razvaljeni i iskrivljeni kreveti, prozori polupani itd. Tek, naše se uzbuđenje smanjuje sa povećanjem udaljenosti od Beograda, a ovde nas niko ne proganja.

Sutradan smo mogli tek oko podne krenuti, ali tek što smo bili potovarili stvari, iznenada se pojavi dr Kuskutis. Odgovor na moje čuđenje i pitanje zašto se vratio bio je savet da nikako ne krećem za Prištinu, pošto otud sve vraćaju. Njega su, veli, držali u zatvoru celo vreme, pa su ga sproveli natrag. Razlog je tome bio što su verovali da je Jevrej. Ništa mu nije pomoglo njegovo tvrđenje da nije Jevrej, pošto im njegov mediteranski tip nije bio dovoljno ubedljiv za to.

Ja sam bio vrlo odlučan da ne odustanem od svog plana, te se nisam ni sekunda kolebao, već odmah naredio da se kreće.

Vozili smo se tako do Podujeva, arnautske slobodne teritorije gde su nas zaustavili i tražili putne isprave, dakle prvi put! Dokumenta koja su bila snabdevena nekim talijanskim pečatom i jednim drugim sa kukastim krstom, a na kojima je stajalo da smo rođeni na Korčuli i da se na osnovu postojećih rešenja vraćamo u svoje mesto rođenja — izdržala su odlično prvu probu! Petljali su tako čitav sat dok su završili proceduru, nevešti ljudi, valjda neki bivši testeraši ili bozadžije, a koji su sada dobili neku vlast i bajagi neku samostalnost samo da bi bili mirni.

Kada je već trebalo da krenemo, prilazi nam šofer sa rečima: »Gospodine, ne možemo dalje, ne puštaju u Prištinu, sve vraćaju«. Ja sam prompt odgovorio da nemam kuda već samo napred. I tako krenusmo.

Ispred same Prištine zaustavi nas već talijanska straža: karabinijeri sa perjanicama. Traže putne isprave. Pregledaše nam sve papire: ispravno, možemo dalje! A naše poverenje u te papire a s tim i samopouzdanje, sve je više raslo.

Međutim, u Prištini je sledeća situacija: moj poznanik, primivši našu poruku da stižemo oko podne a znajući šta nas čeka, poslao je nekoliko jevrejskih mladića na ulaz u Prištinu da nas sačekaju i da nas upute na koji način da izbegnemo neprijatnosti koje su naši ljudi preživeli poslednjih dana, najgore: vraćanje natrag na teritoriju okupiranu nacistima. Oni su nas očekivali u podne, kao što sam bio poručio, a šofer iz tehničkih razloga krenuo je tek u podne, tako da smo tek uveče stigli u Prištinu. Mladići koji su imali da nas sačekaju na početku varoši nisu bili tamo. Ali i da su bili, ne bi nam ništa pomoglo pošto se već pre toga jedan prištinski policijski agent popeo na papuču i naredio šoferu kuda da vozi — u albansku prefekturu.

Kada smo stigli pred prefekturu, odjednom se pojavi Beograđanin Mošić, brat dr Mošića, koji nas je očekivao i dobaci nam na španskom jeziku: »Fujivus d'aki«! (Bežite odavde). Sve je bilo dockan, te nismo imali kud nego nas izvedoše pred prefekta (Arnautina) koji nam je uzeo papire i pojedinačno ispitivao. Izgleda da je ipak bio human, te nije hteo stvar sam da reši nepovoljno po nas, videći malu decu i stare žene, te nas uputi talijanskom naredniku-marešalu, koji je ovde predstavljao visoku talijansku vlast.

Ovaj nas je dočekao vičući. Zašto smo došli? i na naše tvrđenje da se vraćamo u svoje mesto rođenja, pita zašto nismo išli preko Zagreba; jer je to kraći i najprirodniji put. Ja sam mu na to odgovorio, sa nešto malo mog znanja talijanskog jezika: »Ho paura dei ustaši« (bojim se ustaša) pokazujući mu jednovremeno rukom preko vrata imitirajući klanje. Pitao nas je redom za naše generalije, tek kad je bio gotov, iako je čuo sva naša nejevrejska imena, lepo je uzeo telefon i pozvao: »Il presidente del comune Ebreo«. (Predsednik Jevrejske opštine). Očevidno je bilo da mu je situacija potpuno jasna, pošto nismo mi prvi begunci bili, te je odmah znao s kim ima posla i o čemu se radi.

Sa predsednikom Jevrejske opštine je vazdan nešto pregovarao, a rezultat je bio da je trebalo da prenoćimo negde, pa će se sutradan doneti odluka o našoj daljoj sudbini.

Dve stare žene iz naše grupe i dvoje male dece sa majkom, odveli su u privatne kuće na prenoćište, a nas ostale sproveli u neku mizeriju od turskog hana. Mi smo upravo dobili jednu praznu sobu, doneli su nam nekoliko slamnjača, i tu smo proveli noć zebući od zime i neizvesnosti šta će nam sutrašnji dan doneti.

Sutradan oko 8 sati dolazi karabinijer nasmejana lica, zadovoljan, te nam saopšti: »Va bene, visto passato«!. (Dobro je, možete produžiti put.) Pozvao nas da se odmah spremimo i da podemo s njim do autobuske stanice. Tamo nam je zauzeo mesta za nas devetero za bagatelnu cenu, što bi nas opet stalo nekoliko hiljada dinara u slučaju da smo bili prinuđeni da uzmemo automobil. U autobusu je bilo teško dobiti mesto te bismo eventualno morali čekati nekoliko dana na mesta, ali je vlast tražila u licu karabinijera pa su nam morali odmah dati.

U Kuršumliji nam se pridružio moj rođak Majer Pinkas sa ženom i sestrićem, čiji su papiri glasili da su rođeni u Prištini, pa su oni morali ostati tamo, gde su najzad i stradali zajedno sa Mošićem, koji nas je bio sačekao pred prefekturom. Jedino je Pinkasov sestrić Koen uspeo da se spase.

Uveče stigismo u Prizren, gde nas osim trošarinske kontrole, niko nije uznemiravao.

Uz put sam dobio adresu moga rođaka Samuila Mevoraha u Prizrenu, koji se jako uzбудio videvši moju celu porodicu zdravu i čitavu, a računajući nas još uvek u razbojničkom gnezdju. On je imao tu »sreću« da bude vraćen iz Prištine i upućen natrag na teritoriju okupiranu nacistima. Ali karabinijer koji ga je pratio i morao odvesti do granice i predati nacističkim vlastima, kod prve stanice se izgubio, te Mevorah, videvši se oslobođen sišao je u Uroševcu opet na talijansku teritoriju, te se tako dogurao do Prizrena. Istu je sudbinu doživela i njegova snaha Vida Mevorah sa svoje dvoje dece. Da li je karabinijer postupio po naredbi starešine ili po svojoj inicijativi, nije se moglo doznati, ali svakako da pokazuje siguran znak visokog moralnog osećanja talijanskog čoveka, što se može reći skoro za ceo talijanski narod, sudeći na osnovu iskustva koje smo stekli svi mi koji smo u našoj nesreći imali sreću da dospemo u Italiju, da tamo proživimo nekoliko godina i upoznamo taj plemeniti narod.

Mevorah nam je preporučio jednu srpsku porodicu u Prizrenu, gde smo bili smešteni, lepo i prijateljski tretirani za vreme našeg boravka od nekoliko dana.

Kada smo se u Beogradu spremali na bežanje, žene su htele da nosimo sobom zlatnu monetu, napoleone. Ja sam bio odlučno protiv toga znajući da, izloženi mnogim kontrolama, negde će nam ipak pronaći tu monetu, koja za te razne kriminalce, kojima smo bili prepušteni u tom burnom vremenu, može predstavljati mamac, zbog čega će nam izmisliti neku krivicu, da nas stave u zatvor, da nas opljačkaju i eventualno likvidiraju. Ceo taj rat, bar u našim krajevima, najzad je uzeo taj karakter. Može se slobodno reći da je 99 od sto folksdojčera iskoristilo tu priliku da se napljačka jevrejskih dobara: robe iz jevrejskih dućana i fabrika, novaca po bankama, kućnog nameštaja i zgrada. Nacistički trabanti u našim krajevima (kao uostalom i u drugim državama) željno su iščekivali čas kada će im se dati mogućnost za pljačku, pa su to temeljno iskoristili.

Ovaj poslednji rat uzeo je tip ratova koji su vodili poludivlji narodi kao Tataři, Tevtonci, Huni i Avari, kada su čitave teritorije opustošili, a narode raselili i istrebili. I takav je rat vodio u moderno vreme, danas, narod, narod sa mnogim naučnicima, filozofima i muzičarima. Pored svih kulturnih vrednosti, vidi se da im se stara divljačka krv probudila, pošto su sa oduševljenjem sledili manijaka koji je umeo da im stavi u pokret njihovu nacionalnu megalomaniju i pretvori u dinamiku koja je stvorila kaos u svetu.

Pošavši tako iz Beograda sa nedovoljno novaca, već sam u Prištini morao tražiti pozajmicu od prijatelja, a u Prizrenu sam pokupio veći deo zlatnih objekata koje smo imali, a među kojima se nalazio i jedan zlatan most za zube kao i dve burme.

Polovinom novembra albanske planine su bile obelele a glasovi su kružili da put za Skadar (koji nam je predstojao) postaje opasan, da su se na serpentinama ispred Pukia već prevrnuli toliki kamioni, itd. Iako sam već jednom prešao zimi preko Albanije za vreme prvog svetskog rata, ipak me te vesti nisu ni najmanje impresionirale. Imajući u vidu opasnost koja mi preti otpozadi, ova eventualna opasnost koja mi predstoji nije mi imponirala.

Najzad, posle nekoliko dana dobijemo jedan kamion da se preko bala i drugih stvari potrpamo svi zajedno sa Albancima i zabljenim Albancima.

Drum nedovoljno solidan, pun opasnih serpentina, mestimično nagibi preterano strmi i klizavi usled snega, a ivica druma neosigurana kamenim ivičnjacima prema provaliji. Budući da iz našeg zatvorenog kamiona nismo imali slobodan pogled na okolinu pored koje smo prolazili, bili smo donekle pošteđeni od uzbuđenja i straha, koji su razumljivi gledajući u provalije na tako opasnom putu. Ali ipak nismo bili pošteđeni do kraja od užasa kada smo doznali da nam kamion visi jednim točkom iznad provalije pri silaženju nekom strminom. Posle takvih opasnih doživljaja, čovek se stiša verujući da još nije stigao suđeni čas.

Put smo najzad pored svih teškoća i prepona prevalili srećno i stigli posle pola noći u mračni mrtav Skadar. Odmah su se stvorila dva karabinijera sa lampama kod autobuske stanice. Pregledaše nam papire, te će reći mlađi od njih kada je video pečat sa kukastim krstom: »Da ist Hakenkreuz« (Tu je kukasti krst). Odmah sam pomislio da je sa granice gde se govori i nemački te mu rekoh: »Es ist alles in Ordnung!« Na što će on bez mnogo razmišljanja svome starijem-marešalu, koji još uvek posmatraše dokumenta: »Tutto in ordine«, te nam vrati dokumenta.

U to doba u Skadru mrtvilo, nigde zračka svetlosti, te naš šofer Alija, znajući da ne možemo naći prenoćište, pozva nas u svoju kuću.

Tamo smo se smestili u jednoj sobi sa jednim krevetom i više minderluka te smo se kojekako udesili, a veći deo na patosu. Uneli nam mangal da se ugrejemo. U samoj sobi se nalazio i klozet, razume se potpuno primitivan, sa otvorenom rupom u dvorište, ali ipak zato sa neshodnim zadahom. Pored svega toga bili smo srećni i puni nade, jer smo verovali da smo se izvukli iz zverskih kandži.

Skadar leži lepo na Skadarskom jezeru, a sama varoš je mešavina turkog i nečeg novog što se nalazi u gradovima mladih država. Najzad su i Talijani nešto doprineli odkako su okupirali Albaniju. Palo nam je u oči da su radnje bile pune puncate robe. Razume se, sva je roba dolazila iz Italije. Nama je to palo u oči pošto smo došli iz okupiranog Beograda koj je tada bio opljačkan i vrlo loše snabdeven usled okupacije. U Prizrenu sam dobio od poznanika adresu jednog albanskog oficira koji mi može biti pri ruci ako mi što bude ustrebalo, te ga potražim. Ovaj je bio vrlo ljubazan, a govorili smo srpski, pošto je svršio nekoliko razreda gimnazije u Beogradu, pa je kasnije otišao u Italiju gde je svršio vojnu školu. Uniforma albanske vojske je bila gotovo istovetna kao i talijanska sa tom razlikom što su Albanci imali na ramenu neki naročiti znak.

Najzad sam razumeo ljubaznost tog albanskog oficira kada me je jednog dana upitao da li imam napoleone, drugu zlatnu monetu ili nakit. Bilo je, eto,

svuda ljudi koji su iskorišćavali našu tešku situaciju da bi došli na lak način do profita.

Ja sam ga zamolio da mi odnese dokumenta u talijansku komandu i udari još neki pečat, računajući da će mi tako dokumenta više vredeti i da će to negde trebati. I on je to bez teškoće svršio.

Posle boravka od nekoliko dana, dobijemo dva automobila te krenemo prema Crnogorskom primorju za Bar.

Uz put smo bili zaustavljani od talijanske straže radi kontrole dokumenata. Pregledali nam dokumenta i upisali nas u knjigu. To su bili mladi vojnici, ljubazni i simpatični, šalili se sa decom te ih fotografisali i tražili nam našu adresu da bi nam poslali fotografije. Mi smo im odgovorili da još ne znamo gde ćemo stanovati, pa ćemo im se mi već javiti! Prenoćili smo u Baru i produžili autobusom za Kotor.

Drum je bio vrlo dobar a put interesantan, sa puno serpentina i na dogledu Lovćena. Prošli smo kroz Petrovac na moru i naišli na tragove skorašnjih borbi, popaljene i bombardovane kuće u borbama između crnih košulja i pobunjenih Crnogoraca i partizana.

U Kotoru smo se smestili u jednom hotelu gde su nam opet tražili putne isprave. Tu smo nešto novo naučili: nismo više bili jugoslovenski državljani, već smo morali pisati ex Jugosloveni.

U Kotoru sam potražio dr Arnolda Laufera, koji je dobio zaposlenje u jednoj talijanskoj bolnici, što je tada bilo pravo čudo, te nam je on objasnio kako je do toga došlo. On se našao na terenu kada su se vodile borbe u Crnoj Gori, te kao što bi svaki lekar u toj prilici radio, previjao je ranjenike među kojima su bili i neki talijanski oficiri. Jedan od tih je bio toliko zahvalan da je dr Lauferu dao pismo kojim ga toplo preporučuje talijanskim vlastima. Dr Lauferu je išlo vrlo dobro sve do septembra 1943. godine, kada je Italija kapitulirala. Tada su došli na vlast neofašisti, bolje reći nacisti, te i on bude odveden u logor u Nemačku. Pored svega toga on se najzad spasao, te sada živi srećan i zadovoljan u Holonu (Tel Aviv).

Iz Kotora smo poslali depešu dr Žarku Almuliju, koji se je nalazio na Korčuli. Depeša je pala kao bomba među naše poznanike na Korčuli, pošto su nas smatrali već za izgubljene.

U Kotoru smo se ukrcali u bivši jugoslovenski brodić koji je plovio pod talijanskom zastavom iz Drača do Splita. Brod je bio prepun putnika, a svega 2 do 3 kabine na raspolaganju a koje su već bile zauzete, te je put bio prilično tegoban. Meni je kapetan broda ustupio svoju kancelariju gde bih se ispružio na klupi.

Na brodu, kao što je već običaj, upoznali smo se sa mnogim putnicima, te se svaki nov poznanik interesuje odakle smo, kuda putujemo itd. Mi smo Korčulanci, te prema tome poznajemo Korčulu kao i ljude tamo. Ja pre toga nisam nikada bio na Korčuli, ali zato su moji više puta išli na letovanje i provodili tamo po nekoliko nedelja. Nešto u vezi s tim, a nešto što smo i u Beogradu imali prijatelje sa Korčule, te smo tako upoznali njihove porodice koje žive na Korčuli. I tako kada su nas pitali za našu familiju, pomenuli smo dve porodice koje

smo dobro poznavali. Na brodu se desio i jedan mlad Korčulanac koji je poduže živeo van Korčule, te kada je čuo za »naše« rođake viknuo je »pa onda smo i mi rođaci pošto su to i moji rođaci«.

Druga mala zbrka se desila kada smo bili ispred Dubrovnika. Tada je u našem društvu sedeo i kapetan broda, pa kada je neko pomenuo da se primićemo Dubrovniku, meni se otme izjava: »Najzad da i ja vidim Dubrovnik« pošto u stvari još nikada nisam bio tamo. A kapetan začuđen: »Pa zar Vi Dalmatinac pa niste bili u Dubrovniku?« Ja sam kao dete preseljen u Beograd, odgovorih ja.

Najzad smo stigli u Korčulu, gde smo doživeli nekoliko iznenađenja. Dr Almuli nas nije dočekao već se pojavila jedna gospođa iz porodice Foretića, naših poznanika. Svi Jevreji na Korčuli su konfinirani u svojim hotelima već nekoliko dana. Naše putne isprave koje je pri ulazu u brod zadržao kapetan, predao je karabinijerima, a mi ćemo takođe biti konfinirani u našem hotelu.

Talijanske vlasti su preduzele čitavu seriju mera kao reakciju na atentate koji su vršeni u Splitu i drugde. Tu spada i zatvaranje granice za jevrejske izbeglice i vraćanje istih odakle su došli, konfiniranje Jevreja u Splitu, Korčuli i drugim mestima, i najzad zabranjen dolazak novih Jevreja na Korčulu. Dr Almuli je takođe bio konfiniran, te nas zato nije mogao dočekati.

Pošto smo se smestili u našem hotelu, mogao sam da izađem i posetim jedan poveći hotel gde je bio smešten najveći deo Beograđana. Bilo je nastalo veliko uzbuđenje kada sam se pojavio i na brzu ruku u najkraćim potezima ispričao našu odiseju.

Inače su svi bili dobro smešteni i tretirani, samo što su sada zbog ovih restrikcija malo uznemireni, ali svi su izgledi bili da će se to stanje brzo popraviti.

Za nas, novodošljake, postavlja se težak problem, naime, nama se neće dozvoliti boravak na Korčuli. To je bio veliki šok za nas, jer smo računali da ćemo se tu najzad smiriti. Tu smo najzad imali i jednog člana naše familije, dr Almulija, te bi nam sve bilo lakše. Odmah se pojavio i katolički sveštenik Don Spaso Fabris, naš prijatelj, koji me je vodio kod svih mesnih vlasti da bi nam izuzetno odobrili boravak, ali nam ništa nije pomoglo. Pokušali smo nešto i sa lekarskim uverenjem pošto su dva člana moje porodice obolela, pa ni to nam nije pomoglo.

Prilikom moje posete kod konfiniranih Beograđana palo je pitanje da li da vlastima sada damo naša prava imena. Veoma mali broj je bio protiv toga a većina, naprotiv, savetovala je da je bolje da iziđemo sa istinom na sredu, što smo najzad i učinili.

Hteli ne hteli, najzad smo morali krenuti za Split pod pratnjom dvojice karabinijera da bi nam se tamo rešila dalja sudbina. Karabinijeri su videli kako nam je bilo teško da napustimo Korčulu, te su nas tešili i stavljali u izgled da će sve biti dobro. Jedan nam je čak tvrdio da ima u Splitu dobru vezu kod vlasti, te će nas tamo preporučiti.

Stigavši u Split budemo predati komesaru policije, koji nas je najzad poslao u splitski zatvor.

Pre toga smo morali provesti neko vreme na železničkoj stanici kada je baš stigao jedan voz, verovatno iz Zagreba. Na moje veliko iznenađenje i radost, među putnicima spazih dr Bukicu Levi, koja je još iza mene bila ostala u Beogradu. Razume se da smo se samo pogledali i pogledom pozdravili, da ne bismo izazvali neku sumnju kod policije.

Naša saputnica, gospođa Bondi, koja je patila od neke drhtavice (paralysis agitans) dobila je sada, usled uzbuđenja, veći napad, te je komesar umesto da je uputi u zatvor poslao u bolnicu, gde je provela sve vreme dok smo mi ostali sedeli u zatvoru.

U kancelariji zatvora oduzeli su mi sve stvari iz džepova kao i opasač-kaiš i kravatu iz predostrožnosti da ne bi nekom hapšeniku palo na um da se obesi!

Soba u koju sam ja bio sproveden bila je oko 6 m dugačka i oko 2.50 m široka. Bilo je tamo puno ljudi, mora biti da nas je bilo oko 20. Bilo je Talijana, Albanaca kao i Jugoslovena. Talijani su bili neki Napolitanci koji su bespravno došli u ove krajeve radi trgovačkih poslova, verovatno kao crnoberzijanci. Ja tada nisam znao talijanski ali mislim da bih bio u stanju bar poneku reč da uhvatim, međutim jezik kojim su oni govorili bio mi je potpuno nejasan. Inače svi su ljudi bili dobro raspoloženi, te su se šalili i smejali.

U drugoj grupi su bili neki Albanci koji su se fašističkom značkom na rupici od kaputa uputili u Rim na poklonjenje najvišim vlastima, možda samom Dučeu. Imali su samo tu nezgodu da su prenoćili u gradu dok im je brod bio pristao uz obalu, pošto noću nisu brodovi saobraćali, pa ujutro su zakasnili na brod, te im je brod odneo i prtljag i sva dokumenta. Policija se nije obazirala na njihove fašističke značke, već ih je poslala na sigurno mesto dok se nije obavestila depešama ko su i šta su, pa ih je pustila da završe svoju započetu misiju.

Svi pritvorenici »starosedeoci« imali su, manje-više svoje mesto gde su se mogli ispružiti, a to su bile daske postavljene na nogarama od jednog kraja sobe pa sve do vrata. Većina je imala poneko čebe a neki i jastuče, a ja novajlija ni jedno ni drugo. Prvu noć sam proveo sedeći između nogu druge dvojice koji su bili ispruženi. Danju su mi ponudili da se i ja ispružim, pošto su oni bili ispravani, te sam i ja tako odležao ispružen nekoliko sati.

Ženska soba je bila još i gora, jer je u mojoj sobi bio patos, a u njihovoj beton. Svi moji, osim šurnjaje sa decom, bili su bačeni u jedan sobičak, zajedno sa političkim hapšenima, bez obzira na staru gospođu, moju taštu, na koju se čovekoljubivost i plemenitost talijanskih merodavnih vlasti nije protezala, iako je bila bezopasna po sigurnost talijanske države.

Dvoje dece sa majkom su smestili u postelje koje su imali dežurni činovnici pored kancelarije.

Dobijali smo po jedan hleb dnevno, a mogli smo poručiti toplu hranu iz obližnje restoracije.

Niko nam ništa ne saopštava šta će biti s nama, ali mi očekujemo da će naš rođak Samuilo Davičo, koji se već odavno nalazi u Splitu, a koji je već obavešten o našem dolasku, intervenisati kod talijanskih vlasti da nas puste, te da ostanemo u Splitu.

Ali druge noći budemo iznenađeni pozivom oko pola noći da budemo spremni sa stvarima za polazak. Kuda? Niko nam ne saopštava.

Tek posle dužeg čekanja potovariše naš prtljag u jedan kamion, a mene postaviše da sednem na te stvari, i to sve se obavlja po najvećem mraku, tako da se stvarno ne vidi prst pred okom.

U kamionu primetih da se nešto miče, te na moje pitanje budem jako iznenađen i obradovan kada sam doznao da je to Josif Majer, moj bivši saradnik u sanitetu Jevrejske zajednice u Beogradu, koji mi je u svoje vreme u poverenju saopštio da se sprema da beži sa porodicom, našto sam mu izdao uverenje da je bolestan i da će bolest trajati oko deset dana, za koje vreme je mogao da se izgubi da potpuno ozdravi od »nacistitisa«. On je tu sa ženom i decom i ženinom familijom, te smo imali još malo vremena da svaki od nas ispriča svoju istoriju.

Sada sam tu doznao kuda nas vode.

Talijani su doneli odluku da što veći broj jevrejskih izbeglica prebace u Italiju i tamo konfiniraju. Jedan transport od nekoliko stotina duša već je prebačen, a sada je spreman i drugi transport. Talijanske vlasti su imale muku da kompletiraju taj drugi transport, pošto se naši ljudi nisu hteli odvajati od nečeg sigurnog — bar tako im je tada izgledao Split — i ići negde u nesigurno, u internaciju, logor, itd. Usled toga svaki je zapeo bio iz petnih žila da ne uđe u kombinaciju za transport, ili bar da odloži taj put za docnije. Mnogi su se snabdeli lekarskim uverenjem kao da su bolesni, te su se neko vreme mogli time i odbraniti. I tako se desilo da taj drugi transport nije mogao poći na vreme zbog nedovoljnog broja ljudi. U zlo doba, već na brodu, dr Kaljuski kao i inženjer Frajer saopšte organizatoru transporta da se u zatvoru nalazi jedna čitava familija, te bi ta mogla da se ukrca. Na taj način smo mi ušli u taj drugi transport, a pored nas još jedno desetak Jevreja koji su se tada nalazili u zatvoru.

Prilikom prebacivanja iz zatvora u brod, moja je žena bila prevezena automobilom a pored nje je sedeo jedan uniformisani Talijan. Moja žena je još uvek očekivala intervenciju njenog ujaka Samuila Daviča, pa je protestovala protiv tog nasilnog sprovođenja i tvrdila da je glavni talijanski komesar dr Ungaretti obećao ujaku da će nas ostaviti u Splitu. Mirno je odgovorio da se smiri i da će sve biti u najboljem redu. Rezultat je bio da smo ipak morali svi krenuti iz Splita.

Pošto sam na brod stigao među poslednjima, ja nisam mogao dobiti ke binu, te sam se kojekako smestio u salonu druge klase, gde sam spavao na jednom stolu.

I ovaj je brod bio bivši jugoslovenski, prostran i sa lepim kabinama. Svi članovi moje porodice dobili su kabine u prvoj klasi, te su se osećali preporođeni. Posle sve mizerije preživljene u Beogradu toliko meseci, proganjanji kao divlje zveri, pa tegobe puta pod teškim okolnostima, kao što je naš put bio, najzad i zatvor u Splitu, doživeli smo prizor koji u prvom momentu nismo mogli shvatiti kao stvarnost. Imali smo osećanje da slušamo pričanje neke bajke. Tu se nije radilo poglavito o zadovoljavanju telesnog komfora, već nas je više opsenuo fakat da se sa nama tako humano postupa.

Ušli smo u kabinu prve klase, prostranu, ugrejanu, osvetljenu jakim sijalicama, udobne postelje, posteljine bele kao sneg, lavabo sa toplom vodom u kabini, dobija se bela kafa servirana u lepom posuđu, itd.

Na brodu smo dobijali triput dnevno toplu hranu i po jedan hleb dnevno. Vreme nas je služilo, te posle putovanja od dva dana stignemo posle podne u Rijeku. Na pristaništu spazimo postrojene karabinijere, te mi muškarci već raskravljeni, okuraženi i raspoloženi za šalu, primetismo kako su Talijani pažljivi te nam čak i svečan doček priređuju. Ali smo ubrzo primetili da svaki karabinijer nosi u rukama po par lisica i to — kako je jedan u šali primetio — ne srebrne već gvozdene lisice!

Na obali je već bio spreman voz, čitava kompozicija za nas, te su odmah počeli prebacivati žene u voz. Nas muškarce prozivali su po dvojicu te su nam udarali lisice na po jednu ruku pa smo tako u parovima prebačeni u voz. U vozu pak, pored svakog para sedeo je po jedan karabinijer.

Karabinijeri su se na celom putu vrlo uljudno ponašali i bili pažljivi kako prema ženama tako i prema muškarcima. U mom vagonu je jedan mlad Bosanac imao harmoniku; kada su to primetili, odmah ga oslobodiše lisica, te tražiše da svira, i tako smo celu noć proveli uz muziku prateći pevanjem svi zajedno, kako mi tako i karabinijeri.

Rano ujutro stigli smo u Treviso, glavni grad provincije Treviso, koja je bila predviđena za smeštaj ovog našeg transporta.

U toploj čekaonici te stanice brzo se pojavio glavni komesar provincije, te nam održao govor koji većina nas nije razumela, ali koji nam je preveden. On nam je objasnio da ćemo biti smešteni po lepim manjim mestima, da ćemo biti lepo tretirani, ali moramo biti lojalni i da poštujemo njihove zakone.

Ono što nas je najviše iznenadilo to je bila njegova izjava da ćemo redovno svakog meseca dobijati na kasi štedionice izvesnu sumu za izdržavanje.

Bilo bi potrebno započeti jedno novo i vrlo veliko poglavlje ako bi se želeo opisati naš život u Italiji za vreme naše internacije. Ovo bi poglavlje moralo biti puno hvale za talijanski narod, pošto smo imali mnogo prilika da upoznamo njegovu plemenitost.

Za vreme naše internacije doznali smo da je zlikovac Himler dolazio dva-put u Rim za vreme Musolinija u važnoj misiji, to jest da dobije odobrenje da mu se predaju svi Jevreji internirani u Italiji, ali mu to nikada nije pošlo za rukom. Sećam se da smo pre kapitulacije preživeli jedan period u duševnoj depresiji u vezi s tim. Neko nagoveštavanje povodom tog Himlerovog traženja, nalazi se u memoarima grofa Čana.

Na žalost, posle kapitulacije Italije septembra 1943. godine, nastale su druge prilike, kada su nacisti uzeli stvar u svoje ruke i stvorili nov instrumenat za svoje paklene namere, stvorili neofašiste koji su postali izmečari nacistima, te su tako opet mnogi stradali. Ali i pored toga, gotovo ceo narod i sama crkva sa svojim sveštenicima, opštinske vlasti, karabinijeri i drugi su činili sve moguće da nas spasu i olakšaju nam život bez ikakvog zahteva i izgleda na neki profit.

Njujork, u decembru 1955.

BELEŠKA O PISCU

ISAK EŠKENAZI rodio se 1886. u Beogradu gde je završio srednju školu. Doktorirao je medicinu 1912. godine u Beču. Za vreme studija bio je aktivan član jevrejske studentske organizacije »Bar Giora« u kojoj su se okupljali jevrejski studenti iz balkanskih zemalja.

Uoči balkanskog rata zatekao se na hirurškom odeljenju Centralne vojne bolnice u Beogradu. U balkanskom i prvom svetskom ratu učestvovao je kao lekar — aktivni oficir. Sa sprskom vojskom povukao se preko Albanije gdje je oboleo od pegavca. Učestvovao je u probouju solunskog fronta u XXI puku Jugoslovenske divizije.

Posle prvog svetskog rata bio je lekar po vojnim bolnicama u Skoplju, Temišvaru, Zrenjaninu kao i u Šumadijskoj diviziji, pa je onda kao lekar u Ministarstvu vojske i mornarice (1920—1922) i ađutant inspektora saniteta u činu majora dao ostavku na aktivnu vojnu službu.

Oženio se Elom Almuli u to vreme, pa je nastavio da kao lekar radi u Opštini grada Beograda. Na tom poslu isticao se naročito na polju zdravstvenog vaspitanja. Bavio se i hirurgijom, jedno vreme radio i na Medicinskom fakultetu u Beogradu, a od 1927. godine posvetio se internoj medicini i stekao veliku popularnost kao pođrtvovan i human čovek i lekar.

Pored svog poziva nalazio je uvek vremena i za jevrejski javni rad u raznim jevrejskim organizacijama u Beogradu, a posebno u »Jevrejskoj čitaonici«.

Na početku drugog svetskog rata bio je mobilisan i u svojstvu potpukovnika rukovodio je Vojnom bolnicom u Valjevu. Posle kapitulacije bivše jugoslovenske vojske u aprilu 1941. godine vratio se u Beograd. Tu je postavljen za šefa »Jevrejske sanitetske službe« u okupiranom gradu. Na tom položaju pomogao je mnogim svojim sugrađanima da pobjegnu iz grada i izbegnu tragediju, izdajući uverenja o bolesti. U poslednjem mogućem času i sam izbegava hapšenje krajem 1941. godine i uspeva sa porodicom da preko Kosova i Albanije dođe do Splita odnosno do Korčule. Italijanski okupator ga hapse i deportuju kao internirca u severnu Italiju. Ni tu nije mirovao, već je vršio svoj lekarski poziv. To je internircima bilo zabranjeno, ali je njegovim sugrađanima bilo potrebno — a to je za njega bio imperativ.

Posle kapitulacije Italije pokušao je da pobjegne saveznicima, ali u tome nije uspeo, već se do oslobođenja skrivao u jednom malom mestu srednje Italije. U zemlju se vratio februara 1945. godine. Tu je prvo bio šef internog odeljenja Vojne bolnice u Splitu, a docnije je radio u poliklinici u Beogradu.

Iselio se u Izrael 1948. godine i tu se sastaje sa svojom ženom. Radio je kao lekar kod Naharije, u Haifi i Jerusalimu, a pored privatne prakse bio je aktivni saradnik »Magen David Adoma«.

Posle smrti svoje supruge odselio se u Severnu Ameriku gde mu je živela jedina kćerka Vera udata Alkalaj i ostala rodbina. Radio je jedno vreme u Montrealu u Kanadi u jevrejskim bolnicama »Jewish Hospital of Hope« i »Naum Solomon Home«, da bi najzad prešao u SAD gde je do 1961. godine radio kao lekar u Bruklinu.

1961. godine povukao se iz službe i prešao u Boston gde je do kraja svog života (1963.) godine proveo vreme sa svojom kćerkom, zetom i unucima.

Njegovu brošuru »Doživljaji za vreme nacizma« koja je ovde sa neizmenjenim sadržajem objavljena, izdalo je prvi puta Udruženje jugoslovenskih Jevreja u SAD 1956. godine. Sećanja koja je dr Eškenazi pribeležio predstavljaju njegova lična zapažanja, impresije i osećanja, pa ne mogu da se prihvate kao istorijski dokument.

Uz tekst te brošure objavljeni su i dokumenti čije je fotokopije Jevrejskom istorijskom muzeju u Beogradu ustupila gospođa Vera Alkalaj iz Bostona, kćerka pok. dr Isaka Eškenazija.

Summary

Dr. Isak EŠKENAZI

NAZI TIME EXPERIENCES

Dr. Isak Eškenazi was born in Belgrade in 1886. He was promoted doctor of medicine in Vienna in 1912. During his student time he was active in "Bar Giora", the Jewish student organization.

Before the Balkan War he was on the medical staff of the Central Military Hospital in Belgrade. During the Balkan War and WWI he was an officer of the Serbian Army. He remained for a few years after WWI in the Armed Forces Medical Services. Subsequently he left the Army to take up duties in the field of medical education. Later he practiced surgery and treatment of internal diseases. His humanism and honesty as a man and as a physician made him a man of fame and respect. He was active as a public worker in Jewish affairs in Belgrade.

During the short 1941 April war in Yugoslavia he was a physician of the Valjevo Military Hospital. When he returned to Belgrade he was appointed to head the "Jewish Health Service" in the occupied Belgrade. In this capacity he helped the flight of many fellow citizens and made it so possible for them to escape the Jewish tragedy. He himself escaped arrest finding his way to reach Split via Kosovo and Albania, and later to get to the island of Korčula. He was interned by the Italians in a camp in Northern Italy. In that camp too he continued to render medical aid to those in need, the prohibition of the Italian authorities notwithstanding.

After the capitulation of Italy he was hiding in Italy and succeeded to return to Yugoslavia in February 1945. He again took up duties in medical services in Split and Belgrade. He emigrated to Israel in 1948 and worked there for a time as a physician until he went to Canada where his daughter lived. He worked in Canada in Jewish health institutions and subsequently he moved to the United States (Brooklyn and Boston) where he died in 1963.

He called his WWII recollections and what he, his family and his fellow citizens had to experience during the war "Nazi Time Experiences". These experiences

were written in 1955 and published as a brochure by the Association of Yugoslav Jews in the USA in 1956. From this writing we learn about the personal experiences of dr. Eškenazi gained during the war of Germans against Yugoslavia, about the occupation of Belgrade and the sufferings of the Belgrade Jews until 1941, about the work of the Jewish Health Service in the occupied city. He continues to write about his and his family's flight, his ownn feelings when in the midst of Italians and the happy memories on how he and his family survived.

In the notes we find details of the journey from Belgrade to Treviso in Italy where he was interned.

In addition to communicating his memories and experiences dr. Eškenazi succeeded to preserve a number of documents relating to the Jewish Health Service in Belgrade during the year of 1941.